

COĞRAFIYA

DƏRSLİK

6

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT HİMNİ

Musiqisi *Üzeyir Hacıbəylinin,*
sözləri *Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!

Minlərlə can qurban oldu,
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

Əhliyə

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

Levin

Famil Ələkbərov
Nərminə Seyfullayeva
Yelena Şabanova

Coğrafiya

Ümumi təhsil müəssisələrinin 6-cı sinifləri üçün coğrafiya fənni üzrə dərslik (2-ci hissə)

©Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Bu nəşr Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International lisenziyası (CC BY-NC-SA 4.0) ilə www.trims.edu.az saytında əlçatandır. Bu nəşrin məzmunundan istifadə edərkən sözügedən lisenziyanın şərtlərini qəbul etmiş olursunuz:

İstinad zamanı nəşrin müəllif(lər)inin adı göstərilməlidir.

Nəşrdən kommersiya məqsədilə istifadə qadağandır.

Törəmə nəşrlər orijinal nəşrin lisenziya şərtləri ilə yayılmalıdır.

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi trm@arti.edu.az və derslik@edu.gov.az elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur. Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

6

2-ci hissə

MÜNDƏRİCAT

BÖLMƏ

5

TƏBİƏTİ KƏŞF EDİRƏM

5

5.1. Təbiətdəki müxtəliflik

6

- Yer kürəsinin təbii mənzərəsi 8
- Təbiətdə hansı komponentlər vardır? 10
- Təbiətdə hansı komponentlər vardır? 12
- Təbii komponentlər fərqli mənzərələr yaradır 14
- Dəyərləndirmə 15

5.2. Təbiət bir sistemdir

16

- Təbii sistemin formalaşması 18
- Fotosintezin coğrafi izahı 20
- Məşə meşələri lokal təbii sistemdir 22
- Dəyərləndirmə 23

Ümumiləşdirici tapşırıqlar

24

BÖLMƏ

6

YURDUMUZUN TƏBİƏTİNƏ SƏYAHƏT

25

6.1. Ölkəmizin təbiətini tanıyaq

26

- Təbiətimizin zənginlikləri 28
- Azərbaycan təbiətinin formalaşması 30
- Şirvan qoruğu niyə yaradıldı? 32
- Dəyərləndirmə 33

Ümumiləşdirici tapşırıqlar

34

BÖLMƏ

7

DÜNYA BİZİM EVİMİZDİR!

35

7.1. Yer kürəsinin sosial mənzərəsi

36

- Sosial həyat nədir? 38
- Fərdlər sosial həyatın əsasıdır? 40
- Ailə kiçik dövlətdir 42
- Cəmiyyət sosial həyatın əsas hissəsidir 44
- Dövlət cəmiyyətin siyasi qurumudur 46
- Novruz şənlikləri 48
- Dəyərləndirmə 49

7.2. Cəmiyyətin inkişafında qurumların rolu

50

- İş mühiti və sosial həyat 52
- Qeyri-hökumət təşkilatları 54
- Şirkətlərin sosial həyatdakı rolu 56
- Dəyərləndirmə 57

7.3. Lokaldan qlobala

58

- Vətəndaşın vəzifələri 60
- Milli məsuliyyət hissi 62
- Dünya həqiqətən böyükdür? 64
- Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə münasibətləri 66
- Dəyərləndirmə 67

Ümumiləşdirici tapşırıqlar

68

SÖZLÜK

69

BÖLMƏ

5

TƏBİƏTİ KƏŞF EDİRƏM

Ətrafınızdakı təbii mənzərəni necə şərh edə bilərsiniz?

Sazan balıqları qidalarını suyun səthindən tapır. Onlar sudakı oksigenlə nəfəs alır. Bəzi hallarda sazan balıqları kütləvi halda sudan havaya tullanır. Onlar hətta 4 m-dək yuxarı qalxa bilirlər. Ən maraqlısı isə belə hallarda havada xeyli sayda quşların olmasıdır. Balıqlar havada olarkən çox vaxt quşların ovuna çevrilir. Bu qeyri-adi hadisələr son illərdə Amerika sahillərində bir əyləncəyə çevrilib. Foto həvəskarları ondan çəkiliş üçün faydalanırlar. Çinin şərqində balıqçılar isə bundan ov məqsədilə istifadə edirlər.

- Sazan balıqlarının sudan yuxarıya tullanmasının səbəbləri nə ola bilər?
- Belə bir hadisə ilə rastlaşmışsınız mı?
- Şəkildə təbiətin hansı komponentlərini görürsünüz?
- Bu komponentlər arasında hansı əlaqələr var?
- Şəkildə gördüyünüz komponentlərin Yer planeti üçün əhəmiyyəti nədir?

Dərsə başlarkən

Türkiyə bir-birindən fərqli təbii mənzərələrlə zəngin ölkədir. Bu, ölkənin yerləşdiyi məkan ilə əlaqədardır. Ölkə Avropa və Asiya arasında "kör-püdə", dörd dənizin əhatəsində yerləşir. Ərazisi, əsasən, dağlıqdır.

A

Türkiyənin xəritəsi

Havalar istiləşdikcə gölün suyu azalır. Suyun tərkibində olan duzun miqdarı artır. Göl bənövşəyi rəngdə görünür. Qışda isə göldə suyun səviyyəsi artır. Suyun duzluluğu isə azalır. Rəngi maviyə çalır. Tuz gölündə balıq növü yoxdur. Lakin buradakı mikroorqanizmlər quşları, xüsusilə flaminqoları cəlb edir. Tuz gölü flaminqoların bala çıxardığı məskənlərdən biridir.

B

Tuz gölü

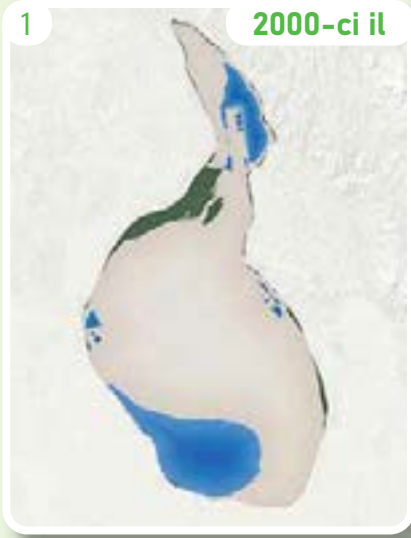
Tuz gölü çökəklikdə yerləşir. Dərinliyi beş metrədəkdir. Gölə iki kiçik çay tökülür. Lakin göldən çay başlamır. Bu ərazilərdə ilboyu yağıntı az və əsasən, qışda düşür. Havanın istiliyi gölün səthində güclü buxarlanmaya səbəb olur.

C

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə əsasən Tuz gölünün yerləşdiyi ərazinin xüsusiyyətlərini necə təsvir edə bilərsiniz?
- 2 Tuz gölünün B və C şəkillərindəki təsvirini müqayisə edin. Rənglər nə üçün fərqlidir?
- 3 Flamingo quşları C şəklindəki təsvirdə vardır. Nə üçün B şəklində flaminqolar yoxdur?
- 4 Tuz gölünün suyunun tərkibinin duzlu olmasının səbəbi nə ola bilər?
- 5 Tuz gölünün rənginin dəyişməsinin səbəbi nədir?

Tuz gölünün yerləşdiyi ərazi quracdır. Son illərdə gölün sürətlə quruması müşahidə olunur. Bunun səbəbini gölə tökülən iki çaydan suvarma məqsədilə istifadə olunmasında görürlər. Xüsusilə yay aylarında su səthi duz qatı ilə əvəz olunur.

Tuz gölünün xəritə-sxemi

Göldə qalınlığı 30 sm-ə çatan duz təbəqəsi yaranır. Güclü küləklər nəticəsində duz ətrafa yayılır. Gölün ətrafında şoranlıqlar əmələ gəlir. Bu torpaqlar əkin üçün yararlıdır. Belə torpaqlarda heç nə bitmir.

Tuz gölü ətrafında üç böyük duz mədəni vardır. Bu mədənlərdə duz yığılır, təmizlənir və qablaşdırılır. Türkiyədə duza olan tələbatın 70%-dən çoxu bu mədənlər vasitəsilə təmin olunur.

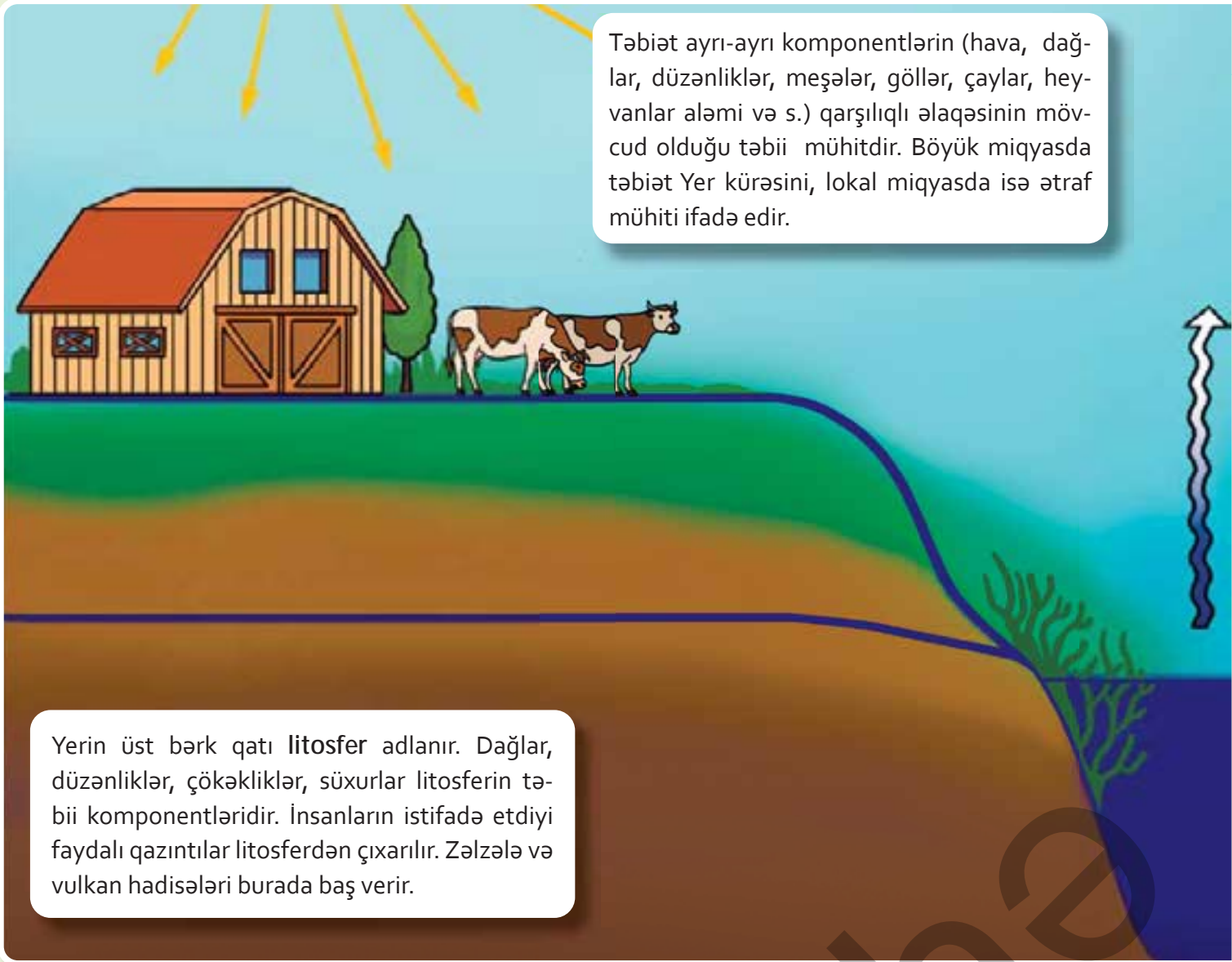

Tuz gölü sahilləri

Tuz gölündə duz istehsalı

- Şəkil D-də 1 və 2-ci xəritə-sxemləri müqayisə edin. Suyun azaldığı istiqamətə görə göl dibinin relyefinə dair fikir söyləyin.
- Gölə tökülən çaylardan istifadə olunmasının qadağan edilməsinin hansı müsbət və mənfi nəticələri ola bilər?
- Şəkil E-yə əsasən torpaqların duzla çirklənməsinin nəticələrini təhlil edin.
- F şəklinə əsasən Tuz gölünün ölkənin duza olan tələbatının çox hissəsini ödəyə bilməsini qiymətləndirin.
- D şəklində E təsvirində olan ərazilər necə göstərilmişdir?

Təbiət ayrı-ayrı komponentlərin (hava, dağlar, düzənliklər, meşələr, göllər, çaylar, heyvanlar aləmi və s.) qarşılıqlı əlaqəsinin mövcud olduğu təbii mühitdir. Böyük miqyasda təbiət Yer kürəsini, lokal miqyasda isə ətraf mühiti ifadə edir.

Yerin üst bərk qatı **litosfer** adlanır. Dağlar, düzənliklər, çökəkliklər, süxurlar litosferin təbii komponentləridir. İnsanların istifadə etdiyi faydalı qazıntılar litosferdən çıxarılır. Zəlzələ və vulkan hadisələri burada baş verir.

Fəaliyyət

- 1 Şəklə əsasən litosferi təsvir edin.
- 2 Litosfer nədən təşkil olunmuşdur?
- 3 Litosferin təbiətdə əhəmiyyəti nədir?
- 4 Mətnə əsasən atmosferin əhəmiyyətini sadalayın.
- 5 Atmosfer olmasaydı, Yer səthində nə baş verərdi?
- 6 Atmosferdə hansı hava hadisələri baş verir?

A

Relyef formaları süxurlardan təşkil olunmuşdur. Süxurların tərkibində dəmir, qızıl, mis, gümüş, almaz və s. vardır. Relyefin müxtəlifliyi süxurların bərkliyindən asılıdır. Adətən, yumşaq süxurlara düzənlik, bərk süxurlara isə dağlıq relyefdə rast gəlinir. Süxurlar küləyin, suyun, buzun təsiri ilə aşınır, xırdalanır və ətrafa səpələnir.

Litosfer

Dağlar, düzənliklər, təpələr, çökəkliklər və s. komponentlər birlikdə relyef adlanır. Onlar relyefin formalarıdır. Relyef litosferdə baş verən proseslər – zəlzələ, vulkan və s. nəticəsində yaranır. Onun formalaşmasına külək, yağış, sular, buzlaqlar da təsir edir.

Relyefin müxtəlifliyi

Torpaq Yerin üst yumşaq qatıdır. Torpaqlar litosfer, atmosfer, hidrosfer və biosferin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranır. Torpaq aşınmış süxurlara bitki və heyvan orqanizmlərinin çürüntülərinin qarışması ilə əmələ gəlir.

B

Süxurların tədqiq edilməsi

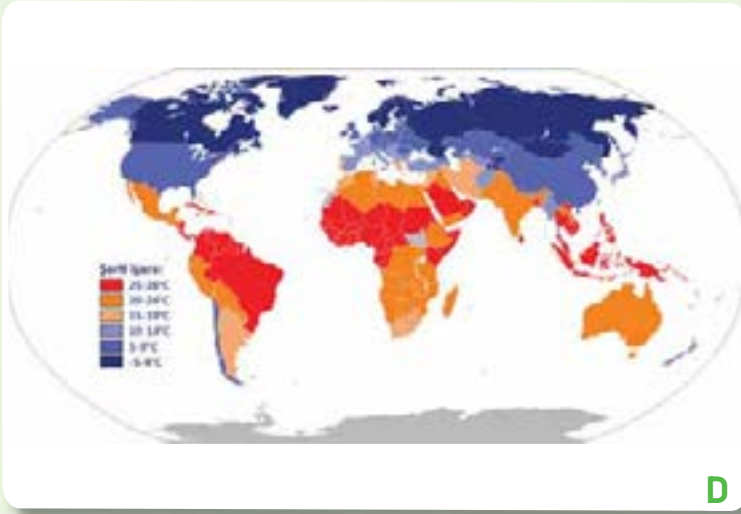

C

Torpaq nümunəsi

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə əsasən litosferə aid hansı fikirləri söyləmək mümkündür?
- 2 A və B şəkillərini əlaqələndirin.
- 3 B şəklində müxtəlif rənglərin olmasını nə ilə izah edə bilərsiniz?
- 4 B və C şəkillərinin arasında hansı əlaqə vardır?
- 5 Relyef və süxurlar atmosfer, hidrosfer, biosfer olmadan mövcud ola bilərmi? Fikrinizi əsaslandırın.

D

Atmosfer

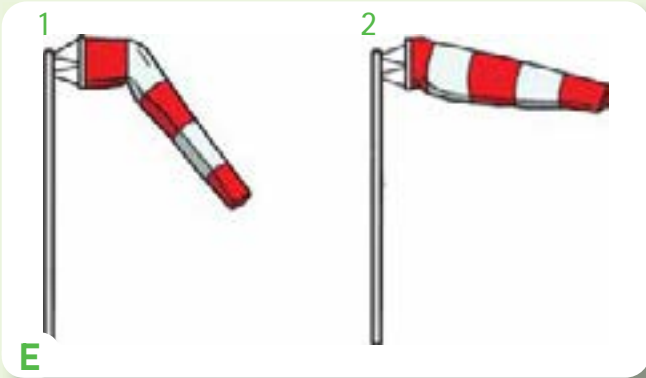
Havanın temperaturu Günəşdən gələn istilik hesabına yaranır. Temperatur ekvatorndan qütblərə doğru dəyişir. Havanın temperaturu ilboyu və günboyu dəyişir. Havanın temperaturu ərazinin relyefindən asılı olaraq da dəyişir: hündürlüklərdə temperatur aşağı olur.

Yer kürəsində temperaturun paylanması

Külək atmosferin aşağı qatında havanın hərəkətidir. Havanın hərəkəti Yer səthindəki temperatur fərqlərindən əmələ gəlir. Küləklər havadakı qaz və toz hissəciklərini, bitkilərin toxumlarını ətrafa yayır, dənizdə dalğaları yaradır.

Rütubət havada olan su buxarıdır. Havada su buxarı çox olduqda yağış, qar, dolu və s. şəklində Yer səthinə düşür. Havanın temperaturu və rütubəti arasında sıx əlaqə vardır. İsti və rütubətin çox olduğu ərazilərdə bitkilər əlmi daha zəngin olur. Rütubətin miqdarının azlığı bitki və canlıların az olmasının səbəbidir.

E

"Külək torbası"

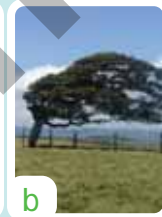

F

Rütubətin paylanması

- 6 E şəklində "külək torbası"nın 1 və 2 vəziyyətlərini a və b şəkilləri ilə uyğunlaşdırın.
- 7 D şəklinə əsasən hansı qitələrdə soyuq ərazilər yoxdur?
- 8 Xəritə-sxemdəki məntəqələri D şəklinə əsasən cədvəl üzrə qruplaşdırın.

isti	mülayim	soyuq

İzahetmə

TƏBİƏTDƏ HANSI KOMPONENTLƏR VARDIR?

Okeanlar Yer kürəsini əhatə edən, bir-biri ilə əlaqəli iri su sahəsidir. Dənizlər, körfəzlər, boğazlar okeanların tərkib hissələridir. Okean suları duzludur.

A

Okeanlar

Göllər çökəkliklərdə suyun toplanmasıdır. Onlar yağıntılar, bulaqlar, çaylar hesabına qidalanır. Göllər dağlıq ərazilərdə, düzənliklərdə ola bilər. Göllərin suyu isə içməli və duzlu ola bilər. Suyu içməli olan göllərdən çay başlayır.

C

Göl

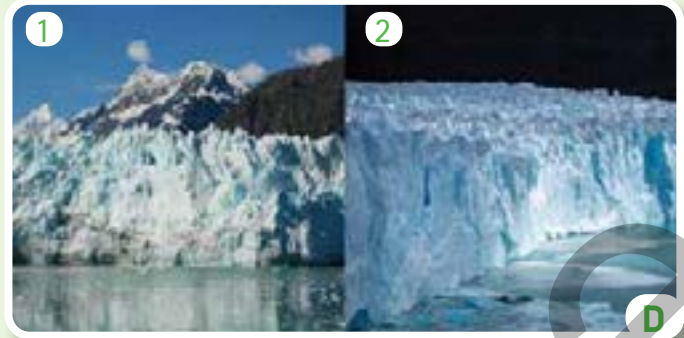
Çaylar atmosfer, litosfer və hidrosferin arasında əlaqələndirici rol oynayır. Çaylar hündür yerlərdən başlayır və alçaq ərazilərə doğru axır, okeanlara, dənizlərə, göllərə tökülür. Onlar yağış, qar suları ilə qidalanır. Çaylarda suyun səviyyəsi ilboyu müxtəlif ola bilər.

B

Çay

Buzlaqlar quru və su üzərində suyun donması hesabına yaranır. Yer kürəsində qütblərə yaxın ərazilərdə və hündür dağların zirvələrində yayılmışdır.

1

2

D

Buzlaqlar

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə əsasən hansı okeanların arasında birbaşa əlaqənin olmadığını müəyyən edin.
- 2 A şəklinə əsasən hansı okeanların hansı qitələri əhatə etdiyini müəyyənləşdirin.
- 3 B şəklinə əsasən atmosfer, litosfer, biosfer arasında hansı əlaqənin olduğunu deyə bilərsiniz?
- 4 B və C şəkillərindəki su obyektlərini müqayisə edin.
- 5 D şəklində 1 və 2-ci şəkilləri müqayisə edin.

Mikroorqanizmlər gözlə görünməyən canlı varlıqlardır. Bakteriyalar, arxeyalar, mikroskopik göbələklər, yosunlar bura daxildir. Onlar Yer kürəsində həyatın yaranmasında, tələf olmuş orqanizmlərin çürüyərək torpağa qarışmasında, digər canlıların qidalanmasında iştirak edir.

Böyüdücü şüşə altında mikroorqanizmlərin görünüşü

Bitkilər təbiətin canlı komponentləridir. Yer kürəsində relyef və hava şəraitindən asılı olaraq yayılmışdır. Günəş işığı və istiliyi, su, torpaq qatı olmadan onlar inkişaf edə bilməz.

Bitkilər aləminin müxtəlifliyi

Heyvanlar aləmi də təbiətin canlı komponentləridir. Heyvanlar aləminin yayılması da bitkilər kimi təbiətin digər komponentləri ilə əlaqəlidir.

Kenquru

- 6 E şəklinə əsasən bitkilərin görünüşünün fərqli olmasını izah edin.
- 7 F şəklindəki mikroorqanizmlərin təbiətdəki roluna dair hansı nümunələri söyləyə bilərsiniz?
- 8 G şəklindəki heyvanın hansı fərqli xüsusiyyəti vardır? Onun harada yaşamasına dair nə bilərsiniz?
- 9 Cədvələ uyğun olaraq təbiət komponentlərindən nümunələr yazın.

canlı

cansız

LAYİHƏ

* Torpaq, süxur və ya bitki nümunələrindən birinin kolleksiyasını toplayın və onların xüsusiyyətlərinə dair təqdimat hazırlayıb nümayiş etdirin.

Dərinləşdirmə

TƏBİİ KOMPONENTLƏR FƏRQLİ MƏNZƏRƏLƏR YARADIR

Cənubi Amerikada Amazon meşələrini planetin "ağ ciyərləri" adlandırırlar. Bu meşələrin atmosferin oksigenlə təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bitkilərin sıxlığı cəngəllik yaratmışdır. Burada çoxnövlü heyvanlar aləmi var. Amazon meşələrinin mərkəz hissəsindən bol sulu Amazon çayı axır. Çayın sahillərində, hamar yerlərdə bataqlıqlar, çökəkliklərdə isə göllər geniş yayılmışdır.

Dünyada bitki və canlı aləmin çox "kasıb" olduğu səhralardan biri Afrikada yerləşən Saharadır. Sahara, əsasən, qumla örtülmüş susuz ərazidir. Gecə və gündüz arasında temperatur fərqi çox böyükdür. Bu səbəbdən süxurlar kiçik hissələrə parçalanır. Bitkilər istiyə və susuzluğa davamlıdır. Saharada güclü küləklər əsir. Bu zaman yaranan "qum fırtınaları" toz hissəciklərini min kilometrə qədər uzaqlara daşıya bilər.

A

Amazon meşələri

B

Sahara səhrası

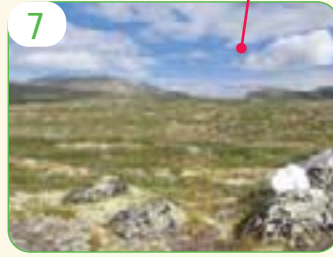
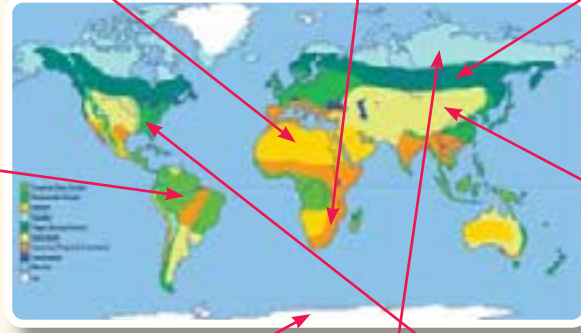
Fəaliyyət

- 1 A şəklində təsvir edilən ərazinin təbiəti haqqında hansı fikirləri söyləyə bilərsiniz?
- 2 B şəklində təsvir edilən ərazinin təbiəti haqqında nə deyə bilərsiniz?
- 3 Amazonda cəngəlliklərin yaranması hansı amillərlə bağlıdır?
- 4 A və B şəkillərində verilən ərazilərin təbiətinə aid xüsusiyyətləri cədvəldə müəyyən edin.

Xüsusiyyətlər	Amazon	Sahara
1. Havanın temperaturu yüksəkdir		
2. Su çatışmazlığı vardır		
3.		
4.		
5.		
6.		

Qeyd. Cədvələ digər xüsusiyyətlər əlavə edin.

Dəyərləndirmə

1 Şəkilləri cədvələ uyğun qeyd edin.

Səhra	Cəngəllik	Buzlaq	Tundra	Çöllər	Savanna	İynə- yarpaqlı meşələr	Enliyar- paqlı meşələr

2 Xəritə və şəkillərə əsasən:

- Sıx cəngəlliklərin harada yayıldığını müəyyən edin. Onların yayılma səbəbləri nə ola bilər?
- Səhraların olduğu qitələri müəyyən edin.
- İynəyarpaqlı ağaclar dünyanın hansı qitələrində yayılmışdır?
- Enliyarpaqlı meşələrin təbii komponentlərini necə təsvir edərdiniz?
- Çöllər hansı qitələrdə daha geniş yer tutur?
- Buzlaqlar harada yayılmışdır?

5.2 TƏBİƏT BİR SİSTEMDİR

Dərsə başlarkən

A

"Biosfer-2"nin kənardan görüntüsü

problemin olmayacağını düşündülər. Onlar hesab edirdilər ki, Günəş işığı laboratoriyanın daxilində bitkilərin inkişaf etməsinə imkan verəcək, yaşıl yarpaqlar laboratoriyanı oksigenlə zənginləşdirəcək, içəridəki həşərat və mikroorqanizmlər bitkilərin çiçəklərini tozlandıracaq.

Lakin "Biosfer-2" üçün gözlənilən proqnozlar özünü doğrultmadı. Bir neçə həftə ərzində mikroorqanizmlər və həşəratların sayı kəskin şəkildə artdı. Oksigen istehsalı azaldı. İçəridə olan təcrübəçi-tədqiqatçılar boğulmağa başladılar. Alimlər təcrübənin şərtlərini pozmağa məcbur olub içəriyə oksigen verməli oldular.

1991-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Arizona ştatında nəhəng təcrübə laboratoriyası quraşdırıldı. Məqsəd "Qapalı mühitdə həyat mövcud ola bilərmi?" sualına cavab tapmaq idi. "Biosfer-2" adlandırılan laboratoriyanın içərisində səhra, meşə, kolluq, çöl təbiəti yaradıldı. Buradakı "göl" və "çaylar" təbiətdə olduğu kimi quraşdırılmışdı və hətta süni külək də əsirdi. Laboratoriyada yer səthinə qalın və münbit torpaq qatı tökmüşdülər. Buraya 3000 növdən çox bitki və heyvan növü yerləşdirildi. 8 nəfər təcrübəçi-tədqiqatçı işləməyə başladı. Onlar iki il müddətinə qapalı mühitdə qalmalı və xarici mühitlə yalnız internet vasitəsilə əlaqə saxlamalı idilər.

Alimlər "Biosfer-2"də

B

"Biosfer-2"nin daxili görünüşü

Fəaliyyət

- 1 "Biosfer-2"də təbiətin hansı komponentləri yaradıldı?
- 2 "Biosfer-2"də yaradılan komponentlər arasında əlaqə yarandı mı? Fikrinizi əsaslandırın.
- 3 Sizin fikrinizə görə, nə üçün laboratoriya "Biosfer-2" adlandırılmışdı?
- 4 A və B şəkillərində "Biosfer-2"nin qurulmasında hansı materiala üstünlük verilmişdir? Bunun səbəbi nədir?
- 5 "Biosfer-2"də gözlənilən proqnozlar nə üçün özünü doğrultmadı?

C

"Biosfer-2" laboratoriyasının quraşdırılmasına xeyli miqdarda xərc çəkilmişdi. Buna baxmayaraq gözlənilən nəticə əldə edilmədi. Təcrübəçilər üçün içməli su və qida problemi yaranmışdı.

Həftələr keçdikcə içəridə başqa problemlər yaranmağa başladı. Gündüzlər "Biosfer-2"nin içərisində buxarlanan su şüşə tavanı örtür və sonra isə yağış kimi yerə tökülürdü. Bu isə ilk olaraq "səhra"nın pozulmasına səbəb oldu. Qarışqa və tarakanların sayı kəskin artdı. Alimlər təbiətdə küləyin daima eyni sürətlə və eyni istiqamətdə əsmədiyini nəzərə almamışdılar. Bu səbəbdən ağacların budaqları qırılmağa başladı.

"Səhra"

Hazırda "Biosfer-2" elmi tədqiqat mərkəzi kimi fəaliyyət göstərir. Yüzlərlə təcrübəçi burada tədqiqatla məşğul olur. Bura eyni zamanda Arizonanın ən məşhur turizm məkanlarından biridir.

D

"Meşə"

E

"Biosfer-2"də turizm

6 "Biosfer-2"də Günəş işığının azalması nə ilə bağlı idi? Bu nə ilə nəticələndi?

7 Aşağıdakı cədvəli tamamlayın:

Səbəb	Nəticə
1.	Səhra landşaftı pozuldu
2.	Günəş işığı azaldı
3.	Ağac budaqları qırıldı

8 D şəklindəki meşədə hansı dəyişikliklər baş verdi? Bunun səbəbi nə idi?

9 Sizcə, yenidən belə təcrübə aparılsaydı, nəticələr "Biosfer-2"də olduğu kimi olardı mı? Fikrinizi əsaslandırın.

A

Ən böyük təbii sistem Yer kürəsinin özüdür. Litosfer, atmosfer, hidrosfer və biosferin bir-biri ilə əlaqəsi bu sistemi yaratmışdır.

B

Meşə təbii sistemi

Təbii komponentlər bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bu bağlılıq təbii sistem yaradır. **Təbii sistem** ətraf mühitdəki hava şəraiti, su, torpaq, bitki, heyvanlar aləminin qarşılıqlı əlaqəsidir. Məsələn, meşənin yaranmasında torpaq, rütubət, istiliyin kifayət qədər olması zəruridir.

Yer kürəsi təbii sistemdir

Litosferdəki süxurların dövranı Yer küəsində təbii sistemi yaradan proseslərdən biridir. Bu dövranı yaradan səbəb temperatur, su, külək, canlı komponentlərdir. Süxur dövranı süxurların parçalanması, daşınması, toplanması və torpaqların yaranmasını əhatə edir.

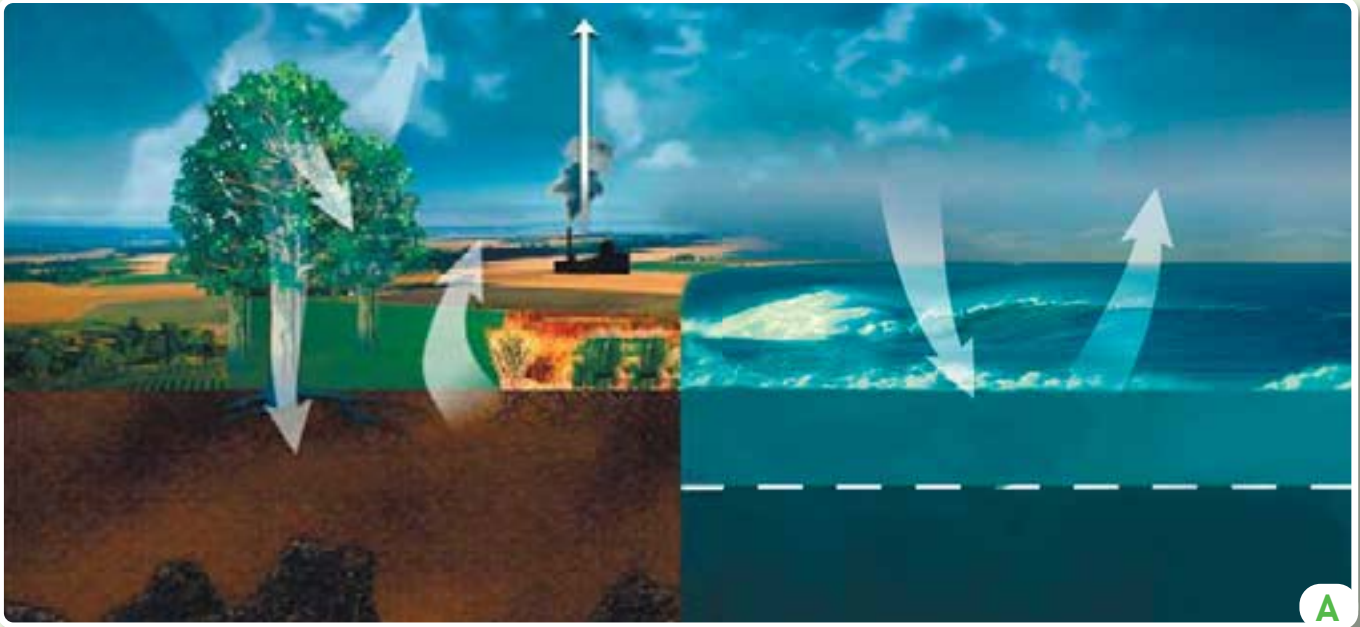
C

Süxur dövranı

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə və mətnə əsasən nə üçün Yer planetinin bir sistem adlandırıldığını şərh edin.
- 2 B şəklinə əsasən meşənin canlı aləmin hansı növləri üçün yaşayış yeri olduğunu müəyyən edin.
- 3 C şəklinə əsasən süxur dövrınının mahiyyətini izah edin.
- 4 B və C təsvirləri arasında əlaqəni müəyyən edin.
- 5 Əgər B şəklindəki meşədəki ağaclar kəsilərsə, buradakı canlı aləm necə dəyişər?

Yer planetində baş verən ən mühüm təbii proseslərdən biri fotosintezdir. Günəşdən gələn işıq və enerjinin bitkilər tərəfindən udulması fotosintezin başlanğıcıdır.

Fotosintez aşağıdakı prosesləri əhatə edir:

- bitkilər yarpaqları vasitəsilə Günəş işığı və enerjisini udur;
- bitkilər atmosferin qaz tərkibini tənzimləyir;
- udulan enerjinin bir hissəsi bitkinin gövdəsi vasitəsilə onun köklərinə ötürülür;
- köklər inkişaf edərək suxurları dağıdır, aşındırır, torpağın əmələ gəlməsi üçün imkan yaradır;
- bitki yarpaqlarındakı enerjinin digər hissəsi havada olan karbon qazının udulmasına və oksigenə çevrilməsinə səbəb olur.

Sadalanın proseslər Yer kürəsində təbii sistemi yaradır. Bunun nəticəsində isə Yer planetində həyatın mövcudluğu mümkün olur.

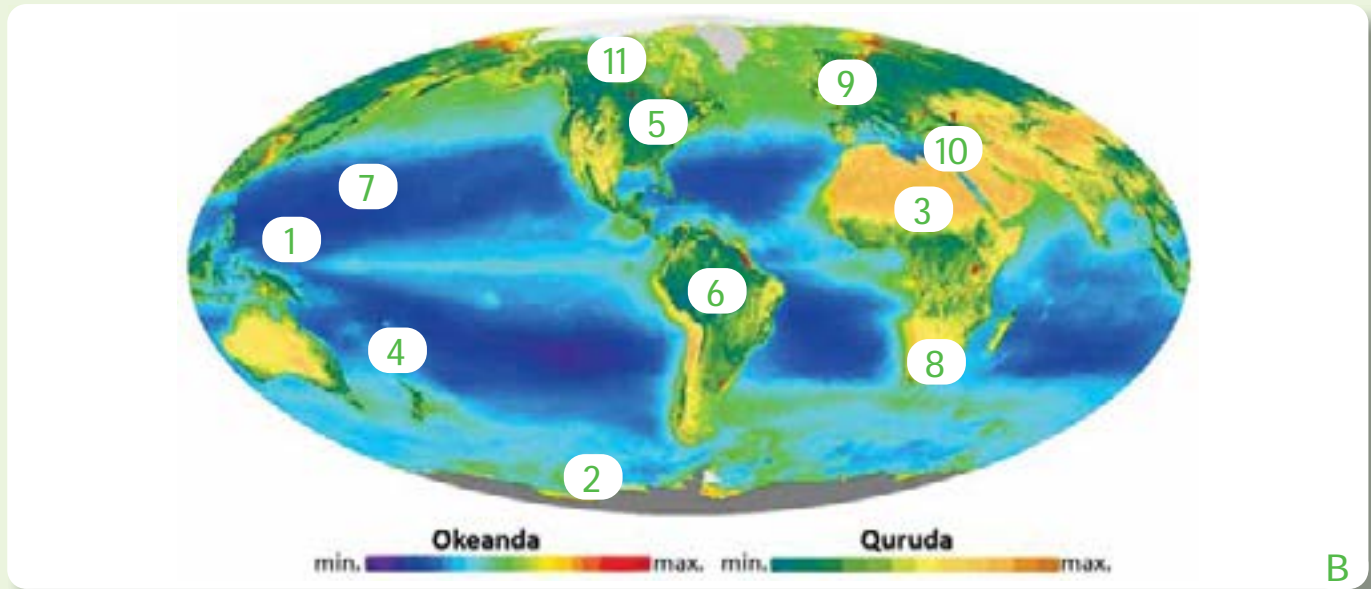
Fəaliyyət

- 1 A şəklinə və mətnə əsasən suallara cavab verin:
 - a) mühitdə baş verən prosesləri şərh edin;
 - b) fotosintez prosesinin mahiyyətini izah edin;
 - c) atmosferin qaz tərkibində fotosintezin rolunu təhlil edin;
 - d) bitkilərin təbiətdəki rolunu izah edin.
- 2 Yer kürəsinin su səthindən atmosfərə daha çox oksigen daxil olur. Səbəbini izah edin.
- 3 Fotosintez prosesi olmasaydı, təbiətdə hansı dəyişiklik olardı?
- 4 Bitkilər ilə hərəkət edən canlıların tənəffüsü arasında arasındakı fərqlər nədən ibarətdir?

Fotosintezin Yer planetində atmosferin qaz tərkibinin saxlanılmasında mühüm rolu vardır. Fotosintez prosesi həm okeanların, həm də qurunun üzərində baş verir. Yosun və quru bitkilərin çox olduğu ərazilərdə fotosintez daha sürətli olur.

Fotosintez prosesi nəticəsində bitkinin yaşıl kütləsi Günəşdən istiliyi alır və faydalı maddələrə çevrilir. Meyvə, tərəvəz, bostan bitkilərinin tərkibində olan faydalı maddələr fotosintezin nəticəsidir. Bu isə fotosintezin Yer kürəsində həm də qidanın mənbəyi olduğunu göstərir. Qidanın isə həyatın varlığında mühüm əhəmiyyəti vardır.

Hazırda Yerin dərinliklərindən çıxarılan neft, kömür, torf, təbii qaz və s. yanacaq ehtiyatları uzun illər əvvəl baş verən və indi də davam edən fotosintezin izləridir. Çünki, canlılar aləmi məhv olsa da, milyon illər sonra da enerjini özündə saxlayır.

Yer kürəsində fotosintezin paylanması

5 B şəklinə əsasən cədvəli tamamlayın.

Fotosintezin sürətli olduğu ərazilər	Fotosintezin zəif olduğu ərazilər

- 6 Fotosintez prosesinin daha sürətli olduğu ərazilərdə bunun səbəbini izah edin.
- 7 Fotosintez prosesinin daha zəif olduğu ərazilərdə bunun səbəbini aydınlaşdırın.
- 8 Atmosferdə karbon qazının artması getdikcə çoxalır. Səbəbini izah edin.
- 9 Karbon qazının artması hansı təhlükələrə səbəb ola bilər? Bunun qarşısını almaq olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.
- 10 Mətnə əsasən fotosintezin Yer planeti üçün əhəmiyyətinə dair fikirlərinizi söyləyin.
- 11 Yer atmosferini baş verə biləcək faciədən qorumaq üçün insanlar nə etməlidirlər?

Manqr meşələri

Ağacların kökləri duzlu suyu özlərinə çəkir, nəticədə dəniz canlılarının çoxalması, balıqların kürü tökməsi, dəniz mirvarilərinin yaranması üçün təbii mühit formalaşır. Canlı aləmin zənginliyi buraya quşların, yırtıcıların ov məqsədilə toplanmasına səbəb olur. Manqr meşələri havada karbon qazını qurudakı meşələrə nisbətən daha çox udur. Onların qırılması dünyada qlobal istiləşməni daha da sürətləndirə bilər.

Çimərliklərə atılan plastik qablar manqr meşələri üçün böyük təhlükədir. Zibil tullantıları canlı aləmi məhv edir. Yerli insanlar meşələrdən giləmeyvə toplayıb, ağaclardan yanacaq, qayıqdüzəltmə, tikinti materialı kimi istifadə üçün onları qırırlar, həddən artıq balıq ovu buradakı təbii sistemi təhlükə altına salır.

Madaqaskar adasında Menabe bölgəsinin sahilboyunda, su ilə qurunun kəsişdiyi ərazilərdə manqr meşələri geniş yayılmışdır. Meşələrdə ağacların mürəkkəb kök sistemləri var. Onlar sahilləri nəhəng dəniz dalğalarından qoruyur. Dalğaların gətirdiyi qum və dəniz tullantıları köklərə ilişib qalır. Bu ərazilər dəniz canlılarının bir hissəsi üçün qida və sığınacaq yeridir. Onlar fırtınalar zamanı burada gizlənilir.

Manqr meşələrinin yayıldığı ərazilər

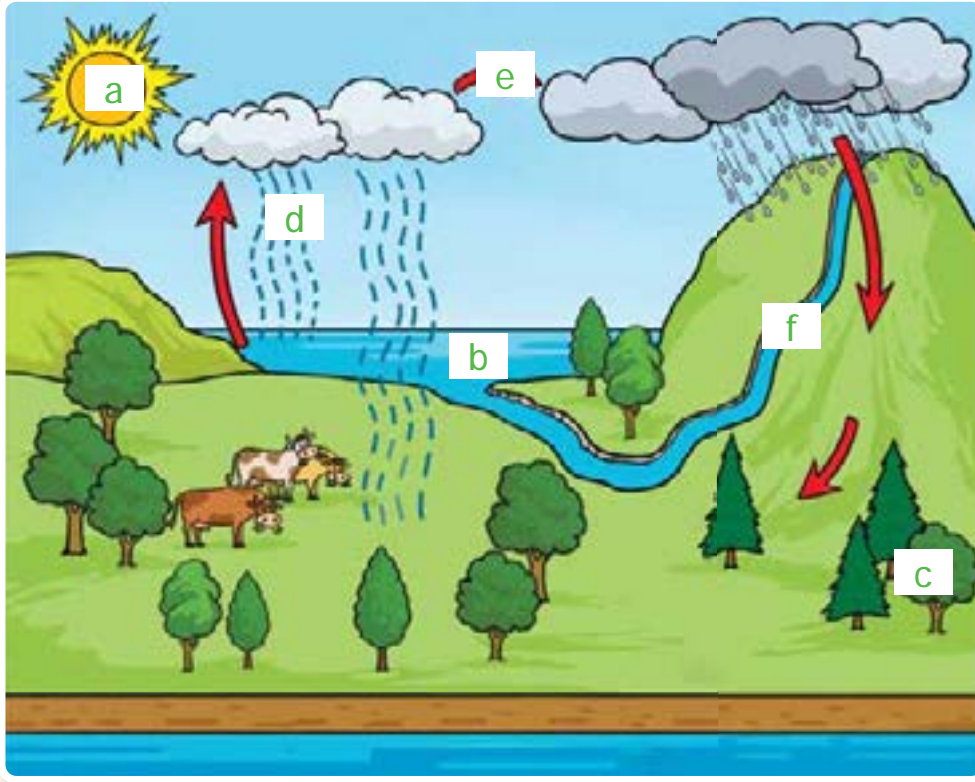
Manqr təbii sistemi

Fəaliyyət

- 1 A şəkildə təsvir edilən meşələrin digər meşələrdən hansı fərqləri var?
- 2 B xəritəsində manqr meşələrinin yayıldığı əraziləri müəyyən edin.
- 3 C sxemindəki təsvir edilən manqr meşələrinin lokal təbii sistem kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərini izah edin.
- 4 D şəkildə manqr meşələrinə aid hansı problemi görürsünüz və onun nəticələri nə ola bilər?
- 5 Bu vəziyyəti tarazlaşdırmaq üçün hansı təklifləri irəli sürə bilərsiniz? Fikirlərinizi müzakirə edin.

Dəyərləndirmə

Buraxılmış sözlərin yerinə düzgün fikirləri yazın:

- 1 Yer kürəsində mövcud olan bütün təbii komponentlər bir-biri ilə
- 2 Bir komponentin məhv edilməsi digərlərinin səbəb ola bilər.
- 3 Atmosferə daxil olan karbon qazının mənbəyi canlı aləm,, meşə yanğınlarıdır.
- 4 Havada və canlılar üçün həyat mənbəyidir.
- 5 Şəkildəki hərflərə uyğun olaraq suallara cavab verin:

- a) Komponentlərin varlığı və vəziyyəti asılıdır.
- b) Okeanlarda oksigen mənbəyidir.
- c) Oksigen quruda daxil olur.
- d) su dövrəsinin ilkin mərhələsidir.
- e) Su səthindən buxarlanan su vasitəsilə quru üzərinə aparılır.
- f) Su dövrəsində əlaqələndirici komponentlərdən biri

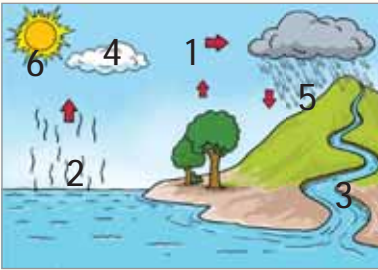
ÜMUMİLƏŞDİRİCİ TAPŞIRIQLAR

1. Komponentləri cədvələ uyğun olaraq qruplaşdırın.

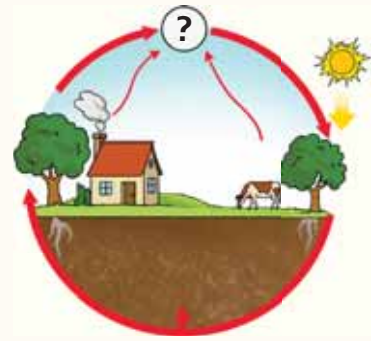
1. Dağ	2. Meşə	3. Dəniz	4. Çəmənlik
5. Quşlar	6. Süxurlar	7. Dalğa	8. Su

Canlı	Cansız

2. Şəkildə baş verən proseslər rəqəmlər ilə ifadə olunmuşdur. Rəqəmləri məntiqi ardıcılıqla düzün.

3. Sual işarəsinin yerində nə yazılmalıdır?

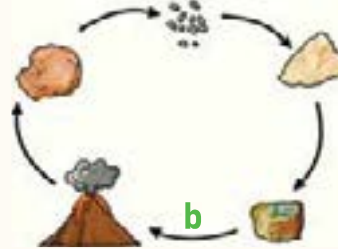
4. Uyğunluğu müəyyən edin.

1 Qida zənciri

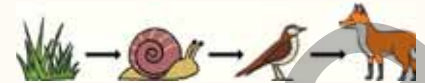
a

2 Fotosintez prosesi

b

3 Süxurların dövrəni

c

5. Şəkillərin dağın (I) hansı tərəfinə aid olduğunu müəyyən edin.

BÖLMƏ

6

YURDUMUZUN TƏBİƏTİNƏ SƏYAHƏT

Vətəni sevmək üçün nə etmək lazımdır?

Şəkildə tuqay meşələri təsvir edilmişdir. Bu meşələr Kür çayı boyunca rütubətli torpaqlarda yayılmışdır. Onları Azərbaycanın "Amazon meşələri" adlandırırlar. Burada qovaq, palıd, qarağac, tut, söyüd kimi ağaclar çox sıx yayılıb və kolluqlar artıq keçilməz olub. Bir neçə on il əvvəl yanacaq məqsədilə və pambıq əkinləri salmaq üçün tuqay meşələrində ağacların xeyli hissəsi qırılmışdı. Nəticədə bu meşələrdə bir vaxtlar yayılmış çöl qabanları, tülkü, dovşan və qırqovul, göyərçin, turac, qaratoyuq və digər heyvanlar artıq yoxa çıxmışdır. Ərazidəki torpaqlar yararsız hala düşmüşdür. Hazırda tuqay meşələri özünü sürətlə bərpa edir, lokal təbii sistem yenidən əvvəlki şəklinə qayıdır.

- Şəkildə görünən tuqay meşələri nə üçün "Amazon meşələri"nə bənzədilir?
- Tuqay meşələrinin təbiətinə dair hansı fikirləri söyləyə bilərsiniz?
- Ölkəmizin digər ərazilərindən hansı təbii sistemləri nümunə gətirə bilərsiniz?
- Sizin yaşadığınız ərazinin təbii sistemini necə təsvir edə bilərsiniz?

Dərsə başlarkən

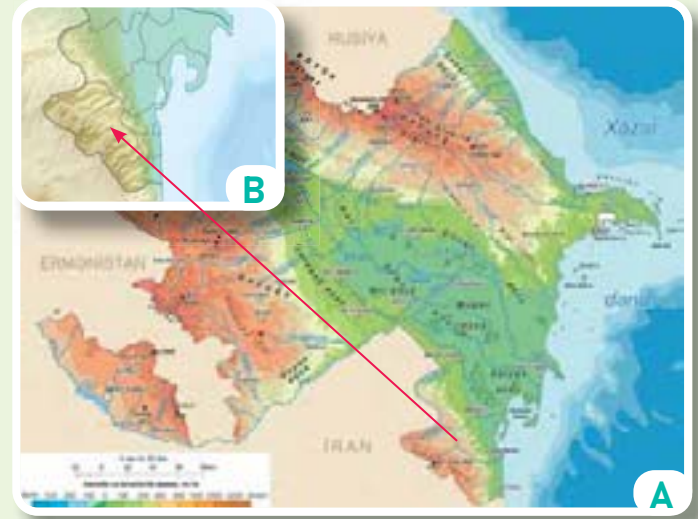
Lənkəran bölgəsinin təbiəti Azərbaycanın digər ərazilərindən fərqlidir. Bura Talış dağları, Lənkəran düzənliyi və Xəzər dənizinin bir-birinə çox yaxın yerləşdiyi, rəngarəng təbii sistemlərin qovuşduğu məkandır. Dağların ətəklərində xeyli sayda bulaqlar və eləcə də temperaturu 45–47°C olan isti su bulaqları vardır.

Lənkəran meşələrində dünyada nadir bitkilər siyahısında olan və yalnız burada bitən dəmirağac yayılmışdır.

Dəmirağac meşəsi

Lənkəran qiymətli çay bitkisi plantasiyaları ilə məşhurdur. Burada kivi, limon, feyxoa, portağal, naringi, qreypfrut və digər sitrus əkinləri də geniş sahə tutur.

Azərbaycanın fiziki xəritəsi

Qış aylarında milyonlarla köçəri quş Xəzər sahilində yerləşən Qızılağac qoruğunda məskunlaşır.

Lənkəran ölkəmizdə qara rəngli qumlu çimərliklərin olduğu yeganə sahillərə malikdir.

Qızılağac qoruğu

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə əsasən B-nin Azərbaycanın hansı hissəsində yerləşdiyini müəyyən edin.
- 2 B şəklinə əsasən suallara cavab verin:
 - a) Dağlar tədricən hansı istiqamətdə hündürləşir?
 - b) Lənkəran düzənliyində ilboyu yağıntının miqdarının çox olmasında Talış dağlarının rolu nə ola bilər?
- 3 Dəmirağacın adı ilə ağacın xüsusiyyətləri arasında hansı əlaqə ola bilər?

BÖLMƏ 6 Ölkəmizin təbiətini tanıyaq

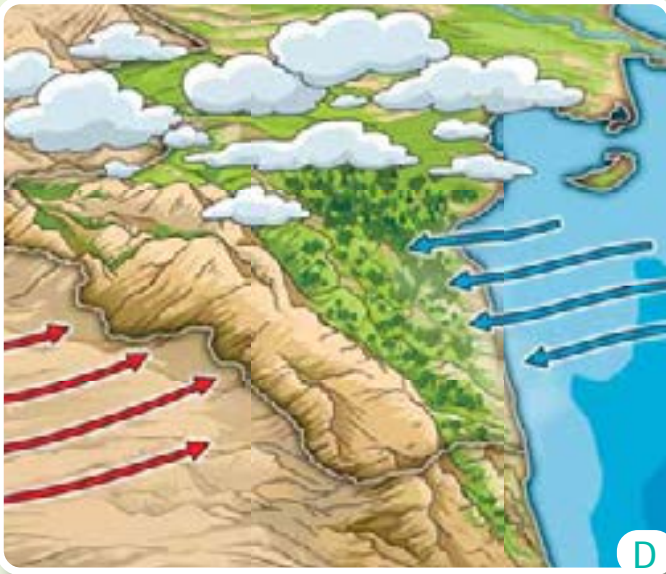

Dağlarda havanın temperaturu hündürlüyə qalxdıqca azalır. Hava qışda soyuq, yayda sərin olur. Yağıntılardan miqdarı da müəyyən hündürlüyə qədər artır və sonra azalır. Belə hava şəraiti dağlıq ərazilərdə meşələrin yaranmasına imkan verir. Talış dağlarının isə ölkəmizdə olan digər dağlardan fərqli təbiəti vardır.

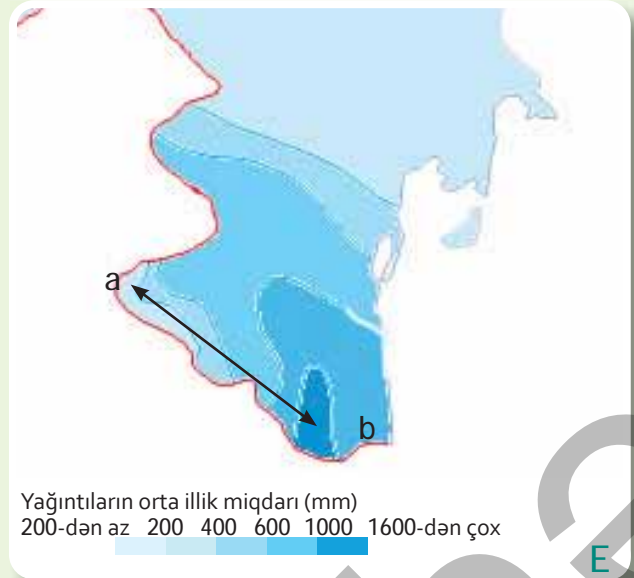

Talış dağları

Burada yağıntılar, əsasən, dağların düzənliyə qovuşan hissəsinə düşür. Yağıntılar daha çox qış aylarında müşahidə edilir. Yayda hava quraq olur.

Talış dağlarında yaranan təbii sistem

Yağıntılardan orta illik miqdarı (mm)
200-dən az 200 400 600 1000 1600-dən çox

Lənkəran ərazisində yağıntının paylanması

- 4 C şəklində meşələrin Talış dağlarının hansı tərəfində yayıldığını müəyyən edin. A və B şəklinə əsasən fikirlərinizi müzakirə edin.
- 5 C şəklinə əsasən Talış dağlarının təbiətini şərh edin.
- 6 D şəklinə əsasən aşağıdakı sualları izah edin.
 - a) İsti və quru küləklərin hansı tərəfdən əsdiyini müəyyən edin və səbəbinə dair fikirlərinizi söyləyin.
 - b) Rütubətli küləklər hansı tərəfdən əsir və nə üçün bu küləklər yağıntı gətirir?
 - c) Bu küləklər hansı təbii sistemin yaranmasına səbəb olur?
- 7 E şəklinə əsasən a və b məntəqələri arasında yağıntının miqdarı necə dəyişmişdir?

A

Xızı dağları

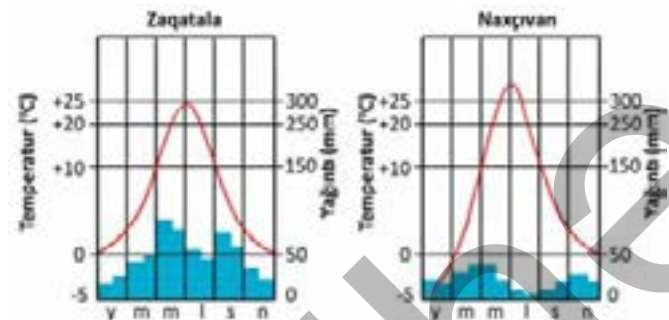
B

Duzdağ

Azərbaycanda hava şəraiti ərazinin yerləşdiyi hündürlükdən, dənizə yaxın olmasından asılı olaraq kəskin fərqlənir. Məsələn, Ucar rayonu ərazisində havanın temperaturu $+36^{\circ}\text{C}$ olduğu halda, eyni vaxtda Şahdağda qar olur. Ölkə ərazisində yağıntıların düşməsində də müxtəliflik vardır. Naxçıvanda ilboyu 271 mm yağıntı düşdüyü halda, Zaqatalada 1036 mm-ə çatır.

Azərbaycanın relyefi, əsasən, dağlıqdır. Ərazi şimal, qərb, cənubdan dağlarla əhatələnib. Xızı dağlarının qeyri-adi görüntüsü vardır. Bu onların rənginin qırmızı, tünd-qəhvəyi və çəhrayı olmasıdır. Buna səbəb qayalardakı süxurların tərkibindəki gillərdə olan dəmirli birləşmələrdir. Dağların hündürlüyü çox deyil. Belə rəngli dağlara Çində, Peruda da rast gəlinir.

Naxçıvandakı Duzdağ müasir dövrün nadir mağaralarından biridir. Bura qalınlığı 8-9 m-ə çatan duz örtüyünün içərisindəki boşluqdur. Mağaranın uzunluğu 300 m-ə qədərdir. Mağara 110 metr dərinlikdə yerləşir. Hesablamalara görə, Duzdağda 130 milyon tondan çox duz ehtiyatı var. Bu duz həm də müalicəvi əhəmiyyətə malikdir.

C

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə əsasən dağların qeyri-adi görüntüsünə dair fikirlərinizi şərh edin.
- 2 B şəklinə və mətnə əsasən Naxçıvandakı Duzdağ mağarasının mövcudluğu hansı təbii amillərlə bağlı ola bilər?
- 3 C şəklində verilən temperatur və yağıntının ən çox və ən az olduğu ayları müəyyən edin.
- 4 C şəklinə əsasən Zaqatala və Naxçıvanda yağıntının miqdarının hansı təbii sistem yarada biləcəyinə dair mülahizələrinizi söyləyin.

BÖLMƏ 6 Ölkəmizin təbiətini tanıyaq

Azərbaycanda ən böyük göl Sarısu gölüdür. Kür çayının sahilində yerləşir. Sarısu gölündən Kür çayına axın vardır. Gölün sahillərindəki qamışlıq və bataqlıqlarda qış aylarında 300 minədək köçəri quş qışlayır. Sarısudə müxtəlif növ balıqlar (çəki, sazan və s.) vardır.

Sarısu gölü

Azərbaycanda çay və göllər çoxdur. Ən uzun çaylar Kür və Arazdır. Bu çaylar Türkiyə ərazisindən başlayır. Kür çayı Xəzər dənizinə, Araz çayı isə Kürə tökülür. Onların Azərbaycan ərazisində axdıqları yerin relyefi düzənlikdir.

Kür və Araz çaylarının hər ikisi yazda daha bolsulu olur. Yayda suyun səviyyəsi aşağı düşür.

Azərbaycanın fiziki xəritəsi

Azərbaycanda bitki örtüyü və canlı aləm ilə zəngin olan Hirkan, Sultanbud, Tuqay, Nəbran, Zaqatala və digər meşələr vardır. Eyni zamanda bitki və canlı aləmin çox "kasıb" olduğu Qobustan qayalıqları, Cənub-Şərqi Şirvan düzənliyi mövcuddur.

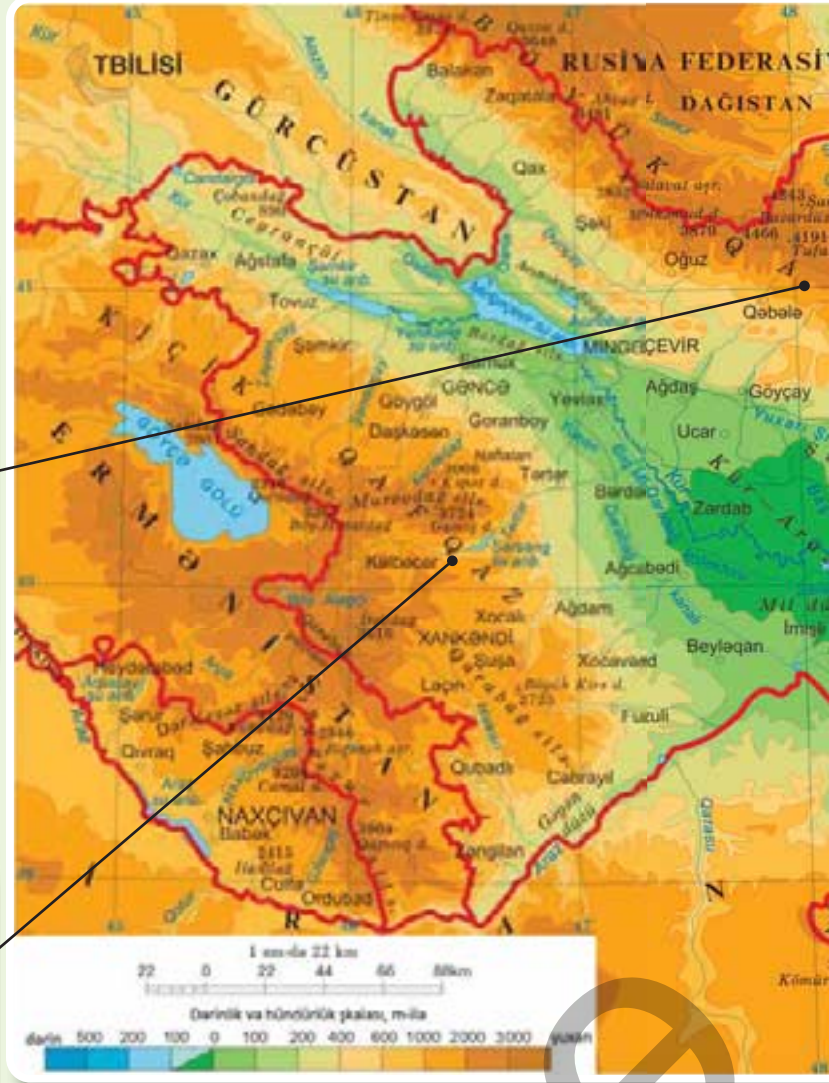
Bitki örtüyünün müxtəlifliyi

- 5 D şəklinə əsasən Kür çayının axın istiqamətini müəyyənləşdirin və bunun səbəbini izah edin.
- 6 D şəklində Kür və Araz çaylarının axdığı ərazilərin relyefi ilə çayların axın sürəti arasında hansı əlaqə vardır?
- 7 E şəklinə əsasən Sarısu gölünün D şəklindəki yerləşdiyi ərazinin relyefini müəyyən edin və gölün təbii şəraitinə necə təsir edə biləcəyini şərh edin.
- 8 F şəklində 1 və 2 şəkillərini müqayisə edin. Fərqli təbiətin yaranmasında hava şəraitinin rolunu izah edin.
- 9 C şəklində 1 və 2-ci qrafiklərlə F şəklindəki 1 və 2-ci təsvirlər arasında uyğunluğu müəyyən edin.

Azərbaycan təbiətinin formalaşmasına ölkənin qlobal məkanda tutduğu yer, dənizsahili mövqe, sərhədlər boyunca uzanan dağlar, ölkənin mərkəz hissəsində yerləşən düzənlik və ərazidən axan çaylar təsir edir.

Böyük Qafqaz dağlarının hündürlüyü 4000 m-dən yüksək olan zirvələri vardır. Ən uca zirvəsi Bazardüzüdür. Böyük Qafqaz dağları təbii sədd kimi Azərbaycan ərazisini soyuq küləklərdən qoruyur və hava şəraitinin mülayim keçməsinə şərait yaradır. Nəticədə Böyük Qafqaz dağlarının cənub hissəsində zəngin bitki və heyvanlar aləmi üçün mühit yaranır.

Kiçik Qafqaz dağlarının hündürlüyü 4000 m-ə yaxındır. Ən uca zirvəsi Naxçıvanda Qarıçıqdır. Atlantik okeanından gələn rütubətli hava şəraiti burada meşələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Buradakı Qarabağ dağlarından başlayan çaylar şərqə və cənuba doğru axaraq Kür və Araz çaylarına qovuşur.

Fəaliyyət

1 A şəklinə və mətnlərə əsasən cədvəli tamamlayın.

Əlamətlər	Böyük Qafqaz dağları	Kiçik Qafqaz dağları	Kür-Araz düzənliyi	Talış dağları	Xəzər dənizi
Yerləşməsi	Şimalda yerləşir				
Təbiətdəki rolu	Soyuq küləklərin qarşısını kəsir				
Bitki örtüyü	Meşələr				

Xəzər dənizi Azərbaycanı şərq tərəfdən gələn quru küləklərdən qoruyur. Küləklər Xəzərin üstündən keçərkən rütubətlənir. Xəzər dənizində nəərə, siyənək kimi nadir balıq növləri vardır.

Kür-Araz düzənliyi hər tərəfdən dağlarla əhatə olunmuşdur. Burada yay isti, qış mülayim keçir. Yağıntı azdır. Bitki aləmi kasıbdır.

Talış dağlarının hündürlüyü 2000 m-dən yüksəkdir. Ən uca zirvəsi Kəmərköydür. Ölkəyə cənubdan gələn isti, quru, tozlu küləklərin qarşısını alır. Talış dağlarının cənub və şimal hissələrində tamamilə fərqli təbii şərait vardır.

2 Xəritə və mətnlərə əsasən aşağıdakı suallara cavab verin.

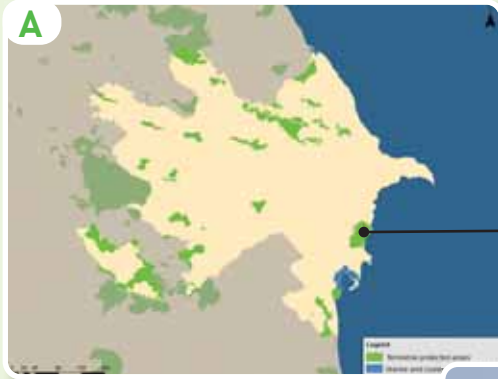
- Xəzər dənizinin sahilində yerləşməsi ölkəmizə hansı təbii üstünlükləri verir?
- Talış dağlarının cənub hissəsində, yəni Cənubi Azərbaycanın şimalında hava şəraiti Lənkəran bölgəsindən nə ilə fərqlənə bilər?
- Qarabağda təbiətin daha zəngin olması hansı amillərlə əlaqəli ola bilər?
- Böyük Qafqaz dağları şimalda yerləşməsəydi, Azərbaycanın təbiəti necə olardı? Fikrinizi əsaslandırın.

3 Kür-Araz düzənliyində hava şəraitinin quru, bitki aləminin kasıb olmasına səbəb nə ola bilər?

Dərinləşdirmə

ŞİRVAN QORUĞU NİYƏ YARADILDI?

Şirvan özünəməxsus təbii sistemin mövcud olduğu ərazilərdən biridir. Ötən əsrin 50-ci illərində bu ərazi zəngin bitki və heyvanlar aləmi ilə seçilirdi. Eyni zamanda Şirvan düzü geniş qış otlaqları kimi istifadə olunurdu. Qış aylarında çoxsaylı heyvan sürüləri bura gətirilirdi. Sürülər qısa zamanda bitkiləri otlayır, kiçik göllərin suyunu içərək, onların qurumasına səbəb olurdu. Qidalanmaq üçün xeyli sayda vəhşilər, xüsusilə də canavarlar bu ərazilərə yığılırdı. Nəticədə mövcud təbii sistem pozuldu. Müxtəlif problemlər yarandı.

Şirvan qoruğunda ceyran sürüsü

Ən mühüm problem ceyranların sayının kəskin azalması idi. Həmin dövrdə Şirvanda ceyranların sayının cəmi 77 baş qalması buradakı canavarların hücumu ilə əlaqəli idi. Yay aylarında heyvanlar dağlara aparıldıqdan sonra ərazidəki canavarlar ceyranlara hücum edirdi. Təcili tədbirlər görmək tələb olunurdu. 1961-ci ildə Şirvan qoruğunun yaradılması ceyranların xilas edilməsi və onların artması ilə nəticələndi. Nəticə olaraq burada indi 10 mindən çox ceyran vardır. Qoruqda sayı azalmış turac, dovdaq, bəzgək, səhra qartal, Aralıq dənizi tısbağası və s. canlılar da çoxalmağa başladı. Hazırda Şirvan qoruğu Şirvan Milli Park kimi də fəaliyyət göstərir.

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə görə Şirvan qoruğunun harada yerləşdiyini müəyyənləşdirin və təbii şəraitini şərh edin.
- 2 Nə üçün qış aylarında heyvan sürüləri Şirvan düzünə gətirilirdi?
- 3 Ceyran sürülərinin sayının azalması hansı amillərlə bağlıdır?
- 4 Təbii sistemləri pozulan ərazilərdə hansı tədbirləri görmək lazımdır?

Dəyərləndirmə

Tədqiqat planı və görülən işlər əsasında cədvəli tamamlayın.

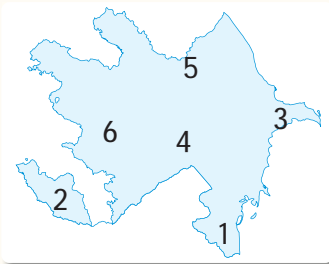
Tədqiqatı aparmaq üçün plan	Görüləcək işlər	Nəticələr
<p>Tədqiqat sualı</p> 	Yaşadığımız ərazini tanıyırmıq?	
<p>Tədqiqat planı</p> 	<p>Yaşadığınız ərazi Azərbaycanın hansı hissəsində yerləşir?</p> <p>Ərazinin relyefi necədir?</p> <p>Yaşadığınız ərazidə yay ayları necə keçir?</p> <p>Yaşadığınız ərazidə qış ayları necə keçir?</p> <p>Ərazidə hava şəraitinə hansı amillər təsir edir?</p> <p>Yaşadığınız ərazidə hansı bitkilər vardır?</p> <p>Yaşadığınız ərazidə hansı heyvan növləri vardır?</p>	
<p>Məlumat toplanması</p> 	<p>İnternet məlumatları</p> <p>Azərbaycanın fiziki xəritəsi</p> <p>Müşahidə məlumatları</p> <p>Yaşlı insanlarla sorğu aparılması</p>	
<p>Məlumatların təhlili</p> 	Yığılmış materialı təhlil etmək, ümumiləşdirmək və yazıya almaq	
<p>Təqdimat</p> 	Material əsasında slayd hazırlamaq, video çəkmək	

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ TAPŞIRIQLAR

1. Uyğunluğu müəyyən edin

Sarısu	Ceyranlar üçün qoruq yaradılmışdır
Lənkəran	Dəmirağac meşələri geniş yayılmışdır
Şirvan	Sahilində bataqlıq və qamışlıq vardır

2. Səh. 30–31-də verilmiş Azərbaycanın fiziki xəritəsinə əsasən verilən məntəqələrin hansı relyefdə yerləşdiyini tapın.

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.
- 6.

3. Şəklə əsasən aşağıdakı plan üzrə esse yazın.

- a) ərazinin relyefi c) bitki örtüyü
- b) hava şəraiti d) heyvanlar aləmi

4. Cədvəli tamamlayın

Azərbaycanın relyefi təbii sistemlərin formalaşmasına necə təsir edir?			
Böyük Qafqaz	Kiçik Qafqaz	Talış	Kür-Araz

5. Cədvəli tamamlayın

Səbəblər	Nəticələr
1. Böyük Qafqaz dağları təbii səddir	1.
2.	2. Şirvanda qoruq yaradıldı
3. Xızı dağlarında süxurların tərkibində dəmir vardır	3.

6. Müzakirə sualı: "Belə təsəvvür edin ki, Böyük Qafqaz ilə Talış dağlarının yeri dəyişmişdir. Bu dəyişiklik Azərbaycanda hava şəraitinə necə təsir edə bilər? Fikirlərinizi əsaslandırın".

BÖLMƏ

7

DÜNYA BİZİM EVİMİZDİR!

Dünyada birgə yaşamaq üçün nə etməliyik?

Bilirsinizmi ki, min il bundan əvvəl dünyada cəmi 230 milyon nəfər insan vardı? Bu rəqəm indi 8,0 milyard nəfərdən çoxdur. Hesablamalara görə, 80 il sonra bu rəqəm 11 milyard nəfər olacaq. Yer kürəsində insan sayı artdıqca yeni şəhərlər yaranır, yollar çəkilir və həm də sərvətlər tükənir, təbiət dəyişir.

- Şəkil ilə əlaqəli fikirlərinizi söyləyin.
- Mətn və şəkil arasında hansı məntiqi əlaqəni müəyyən edə bilərsiniz?
- Yer kürəsində əhalinin sürətlə artması hansı problemləri yarada bilər?
- İnsanların gündəlik həyatına hansı amillər təsir edir?

Dərsə başlarkən

1921-ci ildən 23 nisan (aprel) Türkiyədə "Çocuk bayramı" – ilk milli bayram kimi tanınır. Ölkənin paytaxtı Ankarada keçirilən bayrama Türkiyənin hər tərəfindən uşaqlar qonaq çağırılır, onlar Böyük Millət Məclisinə dəvət edilir, ilk olaraq "İstiqlal marşı" oxunulur, gəzintilər, yarışlar təşkil edilir, konsertlər verilir.

23 aprel 1938-ci ildə "Çocuk bayramı"nın "Cumhuriyet" qəzetində elanı

1979-cu ildən sonra bayram beynəlxalq miqyas almağa başladı. Hazırda dünyanın 50-dən çox ölkəsindən uşaqlar bayrama dəvət olunur. Bayram Ankarada, İstanbulda, İzmirdə o cümlədən Türkiyənin digər şəhərlərində, böyük təntənə ilə keçirilir. Məktəblər, küçələr güllərlə, bayraqlarla bəzədilir, axşam atəşfəşanlıqla bitir.

"Çocuk bayramı"nın hazırkı elanlarından biri

Bayramın özünəməxsus xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dəvət olunan uşaqlar bir neçə gün həmyaşıdları olan türk ailələrində qonaq olurlar. Uşaqlar Türkiyənin mədəniyyəti, adət-ənənələri ilə tanış olurlar, türk mətbəxinin yeməklərini dadırlar və milli hədiyyələrlə geri dönürlər.

Türk ailəsinin əcnəbi qonağı

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə və mətnə əsasən "Çocuk bayramı"nın uşaqlar üçün önəminin nədən ibarət olduğuna dair fikirlərinizi söyləyin.
- 2 A və B şəkillərinin hər ikisi bayramın emblemidir. Hansı fərqləri görürsünüz?
- 3 C şəkli haqqında hansı fikirləri söyləyə bilərsiniz?
- 4 Müxtəlif ölkələrdən uşaqların bir araya gəlməsinin üstünlüyü nə ola bilər?
- 5 Nə üçün bu bayrama ildən-ilə daha çox diqqət ayrılır?

"Çocuk bayramı"na dəvət olunan uşaqlar öz xalqlarına məxsus olan milli geyimlərinə və dövlətlərinin rəmzi olan bayraqlarla iştirak edirlər. Festivalda öz dillərində mahnılar oxuyur, rəqslər, müxtəlif oyunlar, tamaşalar, səhnəciklər nümayiş etdirirlər.

Uşaqların birgə rəqsi

Dostluğun ifadəsi

Bayram günü uşaqlar dövlətin müxtəlif idarələrinə, o cümlədən prezident sarayına dəvət olunurlar. Onlar həmin gün dövləti "idarə etmək" üçün məmurlarla birgə "çalışırlar". Vəzifəli şəxslər iş prosesini uşaqlara başa salır, onların suallarını cavablandırırlar.

Uşaqların məmurları "əvəz" etməsi

Müxtəlif dillərdə danışsalar da, saçlarının, dərilərinin, gözlərinin rəngi fərqli olsa da, uşaqlar qısa zamanda yeni dostlar qazanırlar. Onlar öz ölkələrinə qayıtdıqdan sonra da bir-biri ilə əlaqə saxlayırlar.

- 6 Özünüzü D şəklində təsvir olunan uşağın yerində təsəvvür edin. Hansı hissləri keçirərdiniz? Hansı qərarı vermək istərdiniz?
- 7 E şəklinə dair fikirlərinizi söyləyin.
- 8 F şəklində uşaqların hərəkətinin hansı mənası var? Uşaqlar dünya dövlətlərinin başçılarına hansı mesajı göndərirlər?
- 9 "Çocuk bayramı"nda iştirak etmək istərdinizmi? Fikrinizi əsaslandırın.

Sosial həyat – insanların yaşadığı mühit və onların qarşılıqlı əlaqədə olduğu fərdlər və qurumların fəaliyyətidir.

Fəaliyyət

- 1 "Dünyanın sosial mənzərəsi" anlayışını necə başa düşürsünüz?
- 2 Onun "Dünyanın təbii mənzərəsi"dən fərqi nədir?
- 3 Şəkillərə əsasən sosial həyatın komponentlərini sayın.
- 4 Sosial həyatın iştirakçılarını sadalayın.
- 5 Fərdlərin sosial həyatda rolunu şərh edin.

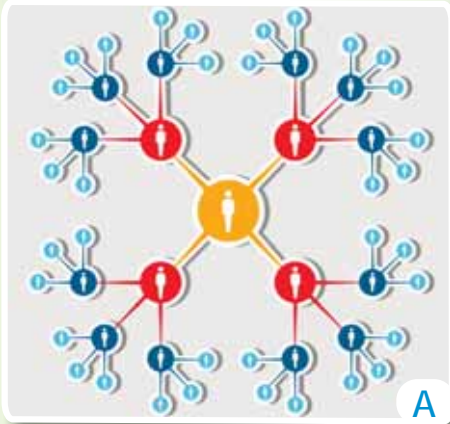
Sosial əlaqələr çoxsaylı olursa, eyni ərazidə və uzun müddət ərzində davam edirsə, bu, cəmiyyət adlanır.

 SOCAR

BƏLƏDİYYƏ

- 6 Yaşadığınız məkanda sosial mənzərənin əsas komponentlərini şərh edin.
- 7 Sosial həyat əlaqələr olmadan mümkün ola bilərmi? Fikrinizi əsaslandırın.
- 8 Şəkillərə əsasən suallara cavab verin.
 - a) Hansı yaşayış məntəqələrində sosial əlaqələr güclüdür?
 - b) Bütün iş yerlərində sosial münasibətlər eyni ola bilərmi? Nə üçün?
 - c) Hansı iş yerlərində sosial əlaqələr daha güclüdür?
- 9 Sosial əlaqələr cəmiyyətin inkişafına necə təsir edə bilər?

A

İnsanın sosial həyatı onun ailəsi, dostları, qonşuları, məktəb və ya iş yoldaşlarıdır. Hətta ona tanış olmayan insanlar ilə yaratdığı ünsiyyət, keçirdiyi vaxtda qurduğu əlaqələr də sosial həyatın hissəsidir.

Fərd və əhatəsi

Sosial həyat insanların təkcə şəxsən bir-birinə olan münasibəti deyil. Bu, son illərdə həyatımıza daxil olmuş onlayn əlaqə ilə də mümkündür. Onlayn əlaqələr e-poçt, videogörüntü, audio və digər vasitələrlə də olur.

B

Onlayn əlaqə

Fəaliyyət

- 1 A şəklindəki sxemi özünüzdən nümunəsində şərh edin. Ailə-cəmiyyət-dövlət anlayışları arasında əlaqələri izah edin.
- 2 B şəklində diqqət yetirin. Hansı qitədən olan yaşdığınızla onlayn əlaqə qurmaq istərdiniz? Səbəbini izah edin.
- 3 Onlayn əlaqələrin müsbət və mənfi cəhətləri nədir?
- 4 Vaxtınızın çox hissəsini kimlərlə keçirirsiniz: sinif yoldaşlarınızla, yoxsa onlayn əlaqə yaratdığınız dostlarınızla? Nə üçün?

Fərd *bioloji* varlıqdır. Onun eynisi olmur. Oxşarı ola bilər. Məsələn, əkiz uşaqlar bir-birinə nə qədər oxşarsalar da, fərqlilikləri vardır.

Fərd *sosial* varlıqdır. Onun danışmaq qabiliyyəti, başqaları ilə ünsiyyət qurmaq bacarığı, fikir yürütmək qabiliyyəti, yaradıcılığı və digər keyfiyyətləri vardır.

Fərd bir *vətəndaşdır*. O öz ölkəsini, millətini təmsil edir.

Fərd və cəmiyyət arasında sıx əlaqələr mövcuddur. Onlar bir-birinə bağlıdır və bir-birindən asılıdır.

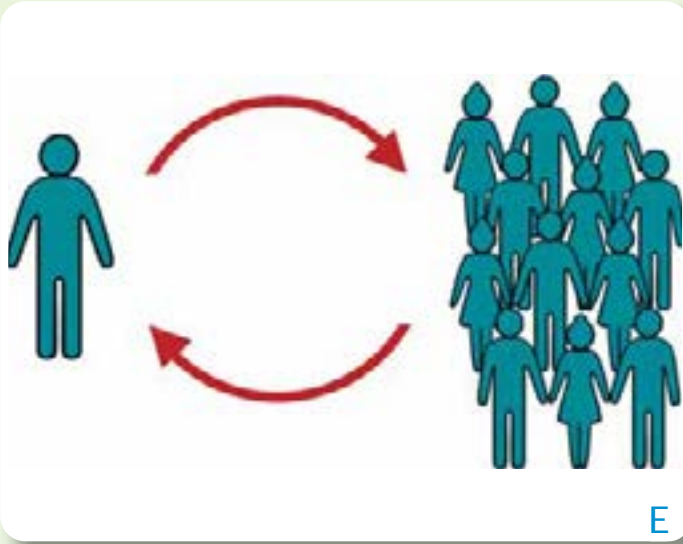

Fərdlər cəmiyyəti əmələ gətirir

Hər bir fərdin öz "yolu"

Fərd tək halda yaşaya bilməz. O, ailə və ətrafındakılarla birlikdə yaşayır. Buna görə də fərdlər məsuliyyət daşımaq məcburiyyətindədirlər. Məsələn, dərsə gecikən, dərslərini zəif oxuyan şagird sinfin ümumi göstəricilərinə mənfi təsir edir. Fərd olaraq bunu dərk edən şagird sinifdə digərlərinin qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Fərd və qrup arasında əlaqə

- 5 C təsvirini necə şərh edərdiniz?
- 6 D şəklində olduğu kimi fərdlərin özünəməxsus yollarının olması onların cəmiyyətdən təcrid olmasına səbəb ola bilərmi? Fikrinizi əsaslandırın.
- 7 E şəklinə əsasən sizin hansı qruplarla əlaqədə olduğunuzu söyləyin.
- 8 Siz hansı qrupların qarşısında daha çox məsuliyyəti daşıyırsınız?

A

Sosial həyat ailədən başlayır. Ailə cəmiyyətin ən əsas təməl qurumudur. Ailə, adətən, qan, nikah, birgə yaşama əlaqələri olan qrupdur. Onun da öz qanunları, adət-ənənəsi, yaşayış üçün mühiti və büdcəsi vardır. Ailədəki qanunlar yazılı şəkildə olmur.

1882-ci il. Şuşada azərbaycanlı ailə

B

Ailədə hər kəsin öz vəzifələri vardır. Azərbaycan ailəsinin özünəməxsus keyfiyyətləri olur. Milli bayramların keçirilməsi, qohum və qonşular ilə mehriban münasibətlərin saxlanması, adət-ənənələrin qorunması Azərbaycan ailəsinin ən əsas vəzifələridir.

Müasir ailənin istirahət vaxtı

Hazırda Azərbaycanda 2 milyondan çox ailə vardır. Müasir ailələr azsaylı olmağa üstünlük verirlər. Ailələrin əksəriyyətində valideynlərin hər ikisi işləyir. Ailə üzvlərinin hər birinin məsuliyyəti vardır. Onların yerinə yetirilməsi sosial həyat, cəmiyyət və dövlət üçün də fayda verir.

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə əsasən Azərbaycan ailəsinin xüsusiyyətini təsvir edin.
- 2 B şəklinə əsasən ailənin sosial fəaliyyətləri haqqında nələri söyləyə bilərsiniz?
- 3 A və B şəkilləri arasında fərqli və oxşar cəhətlər hansılardır? Fikrinizi əsaslandırın.
- 4 Azərbaycanda gələcək ailəni necə təsəvvür edirsiniz?

BÖLMƏ 7 Dünya bizim evimizdir!

C

Hind ailəsi

Ailə münasibətləri dünya ölkələrində bir-birindən fərqlənir.

Hindistanda ailə mədəniyyəti birgə ailə sistemi üzərində qurulmuşdur. Birgə ailə üç, dörd ailənin bir evdə yaşadığı və çoxsaylı uşaqları olan bir qrupdur. Birgə ailənin tərkibinə nənə-babalar, əmilər, bibilər, xalalar, dayılar və onların övladları, bacı və qardaşlar daxildir.

D

Alman ailəsi

Almanların ailə ənənəsinə görə, hər bir ailə ayrı evdə yaşamalır. Müasir alman ailələri, əsasən, şəhərkənarı kəndlərdə yaşayır, iş üçün şəhərə gedirlər. Ailələr, əsasən, biruşaqlıdır. Alman ailələrində 18 yaşında övladlar artıq müstəqil olaraq cəmiyyətdə öz mövqelərini müəyyən etməyə başlayırlar. Bu onların həyat tərzinə öz təsirini göstərir.

- 5 C şəklinə əsasən böyük ailənin üzvləri arasında əlaqəni təsvir edin.
- 6 D şəklinə əsasən kiçik ailə üzvləri arasında əlaqəni təsvir edin.
- 7 C ilə D şəkil və mətnlərində təsvir edilən ailələrin müsbət və mənfi xüsusiyyətlərini müəyyən edin.
- 8 C və D şəkillərində təsvir edilən ailələrdə gələcəkdə hansı problemlər yarana bilər?
- 9 Dünyada mövcud olan ailələrin xüsusiyyətləri gələcəkdə necə dəyişə bilər? Fikrinizi əsaslandırın.

A

Fərdlər birlikdə cəmiyyəti yaradırlar. Bu birliklərin və ya kollektivlərin yaranmasının müxtəlif formaları vardır: məktəb kollektivi, iş kollektivi, qonşular və s.

Məktəb kollektivi ailədən, qohumlardan fərqlənir. Sınıfdə bir-biri ilə əvvəlcədən tanış olmayan və ya bir-birini qismən tanıyan eyniyaşlı fərdlər cəmlənir.

Məktəbdə sosial bərabərlik mövcuddur. Bütün şagirdlərin eyni hüquq və vəzifələri vardır.

Məktəb həyatında şagirdlərin şənliyi

Məktəbin işini kolleclər, universitetlər davam etdirir. Cəmiyyətdə universitetlərin rolu daha böyükdür. Onların əsas vəzifəsi tələbələrin peşə bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Peşə bacarıqları yüksək olan tələbə sonrakı fəaliyyətində ölkənin iqtisadiyyatına öz töhfəsini verir.

B

Universitet həyatında tələbələrin istirahət vaxtı

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə və mətnə əsasən məktəbdə şagirdlər arasında sosial münasibətləri şərh edin.
- 2 Məktəbdənkənar sosial həyatda hansı fəaliyyətiniz vardır?
- 3 B şəklində təsvir olunan sosial əlaqələri şərh edin.
- 4 A və B şəkillərinə əsasən qrupların sosial həyatını və məkanı müqayisə edin.

C

Sosial həyatın reallaşdığı sahələrdən biri iş yerləridir. İş yerləri binaların təyinatına, cəmiyyətə göstərdiyi xidmətə görə bir-birindən fərqlənir. İş yerlərində müxtəlif vəzifələri və rolları olan insanlar fəaliyyət göstərirlər. İşçilərin yaş fərqləri onların sosial həyatına güclü təsir edir.

İş mühiti

D

İş yerlərində işçilər cəmiyyətin formalaşmasında iştirak edirlər. Təhsil səviyyələrinin və ixtisas sahələrinin fərqli olması iş yerlərində sosial əlaqələrin daha mürəkkəb olmasına səbəb olur. Müəssisələrdə işçilərin sosial hüquqlarını qoruyan həmkarlar qrupu da fəaliyyət göstərir.

İşçilərin istirahət vaxtı

Fərqli peşələr iş yerlərində müxtəlif sosial əlaqələrin yaranmasına imkan verir.

E

Sənaye-tikiş fabriki

F

Kənd təsərrüfatı – əkinçilik

G

Xidmət sahələri – nəqliyyat

- 5 C və D şəkillərində təsvir edilən iş yerindəki sosial münasibətlərə dair hansı fikirləri söyləyə bilərsiniz?
- 6 E şəklindəki iş prosesi sosial əlaqələrin yaranmasına necə təsir edə bilər?
- 7 F şəklindəki iş mühitindəki sosial həyata dair nəyi söyləmək olar?
- 8 G şəklində təsvir edilən iş prosesində hansı sosial münasibətlər ola bilər?
- 9 E, F, G şəkillərindəki iş yerlərində çalışan fərdlərin sosial həyatlarını müqayisə edin.

Sərhəd xətti və gözetçi qülləsi

Bir dövlətin ərazisində yaşayanlar həmin dövlətin vətəndaşlarıdır. Vətəndaş dövlətdə müəyyən hüquqları olan şəxsdir. Şəxsiyyət vəsiqəsi vətəndaşın həmin ölkədə yaşamaq hüququnu təsdiq edir.

Ailə

Fərd

Millət

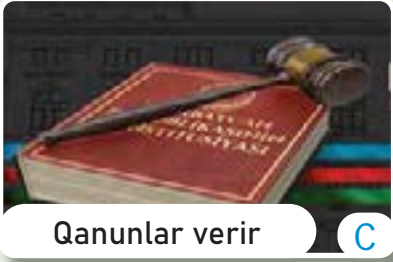
Dövlət

Eyni zamanda dövlətə xidmət etmək vətəndaşın vəzifəsidir. Vətəndaşlıq vəzifələri bunlardır: prezident və parlament seçkilərində istədiyi şəxsə səs vermək, müəyyən yaşda hərbi xidmətdə olmaq, dövlət büdcəsinə vergi ödəmək və s. Dövlətin də vətəndaşlar qarşısında vəzifələri vardır.

Fəaliyyət

- 1 A-dakı təsvirin xüsusiyyətlərini şərh edin və onun vətəndaşların sosial həyatında roluna dair fikirlərinizi söyləyin.
- 2 Bir dövlət sərhədləri daxilində bir millətin yaşamasının mənfi və müsbət cəhətlərini şərh edin.
- 3 Bir dövlət daxilində müxtəlif millətlərin olmasının müsbət tərəfini izah edin.
- 4 B şəkildəki Azərbaycan Respublikası vətəndaşının şəxsiyyət vəsiqəsinin insanların həyatında rolu nədən ibarətdir?

Dövlətə məxsus Əsas Qanunda – Konstitusiyada həyatın bütün sahələrinə tətbiq edilən yazılı qanunlar vardır.

Qanunlar verir

C

Dövlət beynəlxalq təşkilatlarda vətəndaşlarını təmsil edir.

Milləti təmsil edir

D

Dövlətin vəzifələri

Xidmətlər göstərir

E

Dövlət vətəndaşlarına təhsil verir, səhiyyə, tibbi sığorta və digər müxtəlif xidmətlər göstərir.

Təhlükəsizliyi təmin edir

F

Dövlət vətəndaşlarının təhlükəsiz yaşamasını təmin edir.

Vergiləri toplayır

G

Dövlət büdcəni formalaşdırmaq üçün vergi toplayır.

- 5 C şəklindəki dövlətin Əsas Qanun kitabının əhəmiyyətini izah edin, onun rolunu qiymətləndirin. Əgər qanunlar mövcud olmasaydı, cəmiyyətdə nə baş verərdi?
- 6 D şəklində dövlətin beynəlxalq qurumlarda iştirakı təsvir edilmişdir. Bunun nə kimi rolu vardır?
- 7 E şəklində hansı xidmət növləri təsvir edilmişdir? Bu xidmətlərin əhəmiyyəti nədir?
- 8 F şəklində təsvir edilən dövlət vəzifəsinin yerinə yetirilməsinin rolunu qiymətləndirin.
- 9 G-də VÖEN təsvir edilmişdir. VÖEN nədir? Sizin tanıdıqlarınız arasında VÖEN daşıyıcısı varmı?
- 10 VÖEN daşıyıcılarının fəaliyyətinin cəmiyyət üçün hansı faydaları var?

A

Novruz azərbaycanlıların və bütünlüklə türk xalqlarının ən qədim bayramlarından biridir. Bayrama hazırlıq dörd həftə əvvəl başlayır və çərşənbə axşamları bayram kimi qeyd olunur. İlk çərşənbə Su çərşənbəsi adlanır. Su çərşənbəsi, adətən, havaların isinməyə başladığı, çaylardakı buzların əriyərək çaya qarışdığı vaxt ilə üst-üstə düşür.

İkinci çərşənbə Od çərşənbəsi adlanır. Bu gündən başlayaraq Günəş torpağı daha çox qızdırmağa başlayır.

Novruz süfrəsi

Məhəllələrdə tonqallar yandırılır, odun ətrafında söhbətlər edilir.

Üçüncü çərşənbə Yel çərşənbəsi adlanır. Bu çərşənbədən sonra bəzi ağaclarda tumurcuqlar yaranmağa başlayır və küləyin hesabına tozlanma baş verir.

Dördüncü çərşənbə ilaxır çərşənbəsi – Torpaq çərşənbəsi adlanır. Bu çərşənbədən sonra insanlar əkin işlərinə başlayırlar.

Novruz ailə, el bayramıdır. Bütün evlərdə süfrələr bəzənir, şirniyyatlar bişirilir, səməni qoyulur. Hər kəs bir-birini təbrik edir, qonaq gedir, hədiyyə verir, küsülülər barışırlar.

Novruz bayramında gənclər və uşaqlar "Papaq atmaq", "Qulaq falına çıxmaq", "Yumurta döyüşdürmək", "Yallı getmək", "Tonqalın üstündən tullanmaq" adətlərini yerinə yetirməklə əylənirlər.

B

Novruz ənənələrindən biri

C

Bayram rəqsi

Fəaliyyət

- 1 Novruz bayramının təbiət və insanlar üçün mənası nədir?
- 2 İnsanların sosial həyatında bu bayramın hansı rolu vardır?
- 3 Bayramın türk xalqları üçün əhəmiyyətini şərh edin.
- 4 A şəklində bayram süfrəsi əks olunmuşdur. Süfrəyə qoyulan nemətlərin hansı mənə daşdığını böyüklərdən soruşun.
- 5 B şəklində təsvir edilən adətdə iştirak etmişsinizmi? Bu adətin mənasını müzakirə edin.
- 6 C təsvirində hansı rəqs təsvir edilmişdir? Bu rəqsin insanların sosial həyatına təsirini qiymətləndirin.
- 7 Mətnə yazılan hansı əyləncələrdə iştirak etmişsiniz? Bu zaman hansı hissləri keçirmişsiniz?

Dəyərləndirmə

Sosial həyatın iştirakçıları kimi öz rolunuzu ifadə edin.

Öyrəndiklərimiz

Fərd özünəməxsus keyfiyyətləri olan varlıqdır.

Mənim öz rolum

Mən bir fərd olaraq idman yarışlarında iştirak edirəm.

Ailə kiçik dövlətdir.

Məktəb yoldaşı məktəbdə eyni sinfin üzvüdür.

Millət ortaq xüsusiyyətləri olan sosial qrupdur.

Dövlət müəyyən sərhədlər daxilində mövcud olan siyasi qurumdur.

Dərsə başlarkən

1907-ci ildə ingilis lord Baden Pauell 20 oğlan ilə birgə yay tətilində Böyük Britaniyanın Braunsi adasında düşərgə yaratdı. Oğlanlar 11-18 yaş arasında idilər. İlk gündən düşərgə qanunlarla idarə olunmağa başladı. O dövrün qəzetlərinin birində oğlanları skautçular (ingilis dilində "tədqiqatçılar" mənasındadır) adlandırdılar.

İlk skautçular

Onlar düşərgədə bir-biri ilə mehriban dolanır, xüsusi işarə ilə salamlaşır, oxuduğu kitabları müzakirə edir, birgə öyrənirdilər. Skautçuların məqsədi ölkəsinə şərəf gətirmək, başqalarına kömək etmək və skaut qanunlarına əməl etmək idi.

Skautçuların salamlama işarəsi

Oğlanların bu davranışları cəmiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı. Bundan qısa müddət sonra düşərgə məşhurlaşdı və illər sonra gənclər hərəkatına çevrildi. Yarandığı dövrdən indiyədək bu hərəkatın 300 milyondan çox üzvü olmuşdur.

Müasir skautçular

Fəaliyyət

- 1 Skaut hərəkatının başlamasının və müasir dövrə qədər davam etməsinin səbəbi nə ola bilər?
- 2 A və C şəkillərini müqayisə edin, fərqli və oxşar cəhətləri müəyyənləşdirin.
- 3 Skautçuların salamlaması adi salamlamadan nə ilə fərqlənir?
- 4 Yaşadığınız arasında skaut hərəkatına üzv olanlar varmı?
- 5 Skaut hərəkatının bir ölkədən dünyanın müxtəlif ölkələrinə yayılmasına səbəb nə ola bilər?

D

Hazırda "Dünya skaut hərəkatı"nda 57 milyondan çox uşaq, yeniyetmə və gənc könüllü olaraq fəaliyyət göstərir. Skautçular "Hər gün bir xeyirxah iş görək" devizi altında fəaliyyət göstərirlər.

"Ən yaxşısını et" skautçuların şüarlarından biridir

E

Azərbaycan Skautları Assosiasiyası (ASA) 1997-ci ildə təsis olunmuşdur. ASA öz fəaliyyətini Ümumdünya Skaut Hərəkatı Təşkilatının məqsədi, prinsipləri, qanunları və qaydalarına əsasən qurmuşdur.

Hazırda Azərbaycanda skautçuların sayı 1750 nəfərdir.

Azərbaycan skautçuları xarici ölkələrdə keçirilən beynəlxalq gənclər tədbirlərində, kamplarda, təlim kurslarında, konfranslarda, iclaslarda iştirak edirlər.

F

Skautçuların gəzinti hazırlığı

G

Azərbaycanlı skautçular

- 6 D şəklində uşaqların nümayiş etdirdikləri şüar ilə F şəkli arasında hansı əlaqə ola bilər?
- 7 E şəklində işarələrin nəyi bildirdiyinə dair fikirlərinizi söyləyin.
- 8 F şəklinə əsasən skautçuların fəaliyyət istiqamətlərindən birini şərh edin.
- 9 Sosial həyatın lokal miqyasdan qlobal miqyasa keçidi skaut hərəkatına nə kimi təsir edə bilər?
- 10 E şəklində Azərbaycan skautçular hərəkatının emblemi təsvir edilmişdir. Emblemin mənasına aid fikirlərinizi müzakirə edin.
- 11 G şəklində təsvir olunanlar arasında olmaq istərdinizmi? Səbəbini söyləyin.

Sosial həyatda iş yerlərinin rolu böyükdür. İş yerlərindən biri bələdiyyələrdir. Onların fəaliyyəti bütün sahələrdə görünür. Bələdiyyələr yerli ərazidə idarəetmə formasıdır. İnsanlar seçki yolu ilə bələdiyyə üzvlərini seçirlər. Seçki müddətində ərazidə olan sosial problemlərin həllinə bələdiyyələr cavabdehdir. Bələdiyyələr müxtəlif istiqamətdə işlər görür:

A

Su borularının təmiri

B

Yolların təmiri

C

Zibillərin daşınması

D

Abadlıq işləri

Bələdiyyələr əhalinin sosial problemlərini həll etmək üçün müxtəlif gəlir mənbələrindən istifadə edir. Bunlar, əsasən, həmin ərazidə olan obyektlərdən alınan vergilərdir.

E

Fiziki şəxslərdən toplanan vergilər

F

Marketlərdən daxil olan vergilər

G

Ödənişli dayanacaqlardan yığılan vergilər

H

Ərazidə yerləşdirilən reklamlardan alınan vergilər

Fəaliyyət

- 1 Yaşadığınız ərazidə bələdiyyələrin hansı fəaliyyətlərini görə bilərsiniz?
- 2 A, B, C, D şəkillərində təsvir edilən fəaliyyətləri nə birləşdirir?
- 3 E, F, G, H şəkillərini birləşdirən hansı xüsusiyyət vardır?
- 4 E, F, G, H şəkilləri ilə A, B, C, D şəkilləri arasında hansı əlaqə vardır?
- 5 Hansı bayramlarda bələdiyyənin işi daha aydın görünür?
- 6 Bələdiyyədə işləyən qohumlarınız və ya tanışlarınız varmı? Onlara hansı sualı vermək istərdiniz?

Sosial əlaqələrin güclü olduğu iş yerlərindən biri şirkətlərdir. Şirkət bir qrup şəxs tərəfindən yaradılan qurumdur. Qurumun məqsədi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaqdır. Sahibkar şəxsin özünə, ətrafındakılara və dövlətinə fayda verməyi düşünən fərddir.

Şirkətlərə aid emblemlərdən biri

Bu məqsədlə şirkətlər daim ekoloji tədbirlərdə iştirak edirlər.

Bu məqsədlə şirkətlər orada çalışanların hüquqlarını qoruyur.

Ekoloji məsuliyyət: şirkətlər təmiz enerjiden istifadə üçün çalışmalı, havanı, suyu, torpağı çirkəndirməməli, canlı aləmə zərər vurmamalıdır.

Şirkətlər müxtəlif sahələrdə məsuliyyət daşıyır

Ekoloji

Hüquq

İqtisadi

Sosial

İnsan hüquqlarının qorunması məsuliyyəti: şirkətdə çalışanların və şirkətin yerləşdiyi əraziyə yaxın yaşayanların hüquqları pozulmamalıdır.

İqtisadi məsuliyyət: istehsal olunan məhsullar və ya xidmət yüksək keyfiyyətli olmalı, dövlətə vaxtında vergiləri ödəməlidir.

Sosial məsuliyyət: şirkət müxtəlif obyektlərdə fəaliyyət göstərən (uşaq evləri, qocalar evi və s.) təhsil, səhiyyə və sosial qurumlarda xeyriyyə yardımları etməsidir.

Bu məqsədlə şirkətlər daim dövlətə vergi ödəyir.

Şirkət idman yarışlarına, festivallara, bayram şənliklərinə sponsorluq edir.

- 7 Şirkətlərin sosial həyat üçün əhəmiyyətini izah edin.
- 8 İ şəklindəki simvolların sosial həyat baxımından mənasını şərh edin.
- 9 J təsvirində şirkətlərin məsuliyyətlərini şərh edin.
- 10 J şəklində şirkətlərin təsvir edilən məsuliyyətinin sosial həyata təsirini müəyyən edin.
- 11 Şirkətlər məsuliyyət daşdıqları sahələrdə vəzifələrini yerinə yetirmədikdə nə baş verə bilər?

A

İnsanların ümumi məqsəd uğrunda sosial əlaqələr quraraq birləşməsi, hökumətdən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərməsi bəşəriyyət üçün faydalıdır. Belə təşkilatlar Qeyri-Hökumət Təşkilatı (QHT) adlandırılır.

QHT-lərin emblemi

B

QHT-lər müstəqil fəaliyyət göstərən könüllü qruplardır. Onlar cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır. QHT-lər, əsasən, sosial yönümlü işlər görür, insan hüquqlarının və ətraf mühitin qorunmasına kömək edir. QHT-lər yaradılarkən hansı istiqamətdə fəaliyyət göstərəcəklərinə dair nizamnamə qəbul edirlər.

QHT-lərin fəaliyyət sahələri

QHT-lər bir ölkə daxilində fəaliyyət göstərir və ya bir neçə ölkəni əhatə edə bilər. Əksər QHT-lərin fəaliyyəti dövlətin mənafeyinə xidmət məqsədi daşıyır. Bu təşkilatlar məsələlərin həllinə dinc yolla nail olmağa üstünlük verir.

Bəzi QHT-lər dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərir. Onlar, əsasən, eyni istiqamətdə hərəkət edən QHT-lərin birlikləridir.

C

QHT-lərin etiraz aksiyası

Fəaliyyət

- 1 A şəklində QHT-lərin embleminin hansı mənə daşdığına dair fikirlərinizi müzakirə edin.
- 2 QHT-nin cəmiyyətin sosial həyatı üçün əhəmiyyətini izah edin.
- 3 B təsvirində ayrı-ayrı fərdlərin müxtəlif istiqamətli fəaliyyətini şərh edin.
- 4 C təsvirini şərh edin. QHT-lər dinc etirazları ilə nəyə nail olmaq istəyir?
- 5 Eyni məqsəd uğrunda müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən QHT-lər istəklərinə daha tez nail olur. Səbəbini izah edin.

"Qrinpis"lərin emblemi

"Qrinpis"çilərin fəaliyyət sahələri

"Qrinpis" QHT-ləri kənd təsərrüfatında kimyəvi dərmanların tətbiq edilməsi nəticəsində daha çox məhsul götürən sahibkarların da əleyhinə mübarizə aparır. Onlar insanları təbii qidalar qəbul etməyə çağırır.

Dünyanın ən güclü QHT-lərindən biri "Qrinpis" (ing. Greenpeace "yaşıl sülh" deməkdir) təşkilatıdır. Bu təşkilatın üzvlərinin sayı 3,2 milyon nəfərdən çoxdur və dünyanın 40-dan çox ölkəsində fəaliyyət göstərir.

1971-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatları Alyaska sahilində kiçik bir adada atom bombasının sınaqlarını həyata keçirirdi. Bu qorxulu silahın sınaqlarını dayandırmaq üçün bir qrup yarandı. Qrup üzvləri cəmiyyətə çağırışlar etdi və onlara qısa zamanda minlərlə insan qoşuldu. Etirazlar nəticəsində ABŞ hökuməti sınaqları dayandırmalı oldu.

"Qrinpis" təşkilatının məqsədi Yer kürəsində təbii mühiti saxlamaq üçün mübarizə aparmaqdır. "Qrinpis"çiləri son illərdə daha çox plastik kütlələrdən istifadə edilməsi və onların tullantı kimi atılması narahat edir.

"Qrinpis" QHT-lərinin olduğu ölkələr

- 6 D şəklinə əsasən "Qrinpis" QHT-nin embleminin mənasını şərh edin.
- 7 E təsvirinə əsasən "Qrinpis" in məqsədlərini izah edin.
- 8 F şəklindəki xəritə-sxemə əsasən "Qrinpis" təşkilatının hansı qitələrdə daha geniş yayıldığını müəyyənləşdirin və səbəblərinə dair fikirlərinizi müzakirə edin.
- 9 Bu mövzu ilə tanış olmadıqdan əvvəl evinizdə istifadə olunan plastik qabların təbiətə vurduğu zərər haqqında bilirsinizmi? Bu qablardan nə üçün təkrar istifadə etmək olmaz?
- 10 Gələcəkdə QHT üzvü olmaq istərdinizmi? Səbəbini əsaslandırın.

A

Azərbaycan cəmiyyətində fəal iştirak edən iş yerlərindən biri Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti – SOCAR-dır. O, neftin çıxarılması, daşınması, emalı və istehlakında iştirak edən ən mühüm şirkətdir.

Neftçilər iş növbəsində

SOCAR şirkəti təkəcə Azərbaycanda deyil, dünyanın müxtəlif ölkələrində mənsub olduğu dövləti təmsil edir. SOCAR-a məxsus yanacaq doldurma məntəqələri Avropanın bir çox ölkələrində – İsveçrədə (200-dən çox), Avstriyada, Rumıniyada, Gürcüstanda, Türkiyədə, Ukraynada və s. mövcuddur. Bu məntəqələrdə azərbaycanlı işçilər çalışır.

Hazırda SOCAR-da 50 min nəfərə yaxın işçi çalışır. İşçilərin təhlükəsizliyi və hüquqları qorunur.

Şirkət ölkədə həyata keçirilən sosialyönümlü tədbirlərdə yaxından iştirak edir. Azərbaycan cəmiyyətində SOCAR-ın bu fəaliyyəti müsbət qarşılanır.

B

İsveçrədə SOCAR-a aid YDM

C

SOCAR işçiləri ekoloji tədbirdə

Fəaliyyət

- 1 A şəklində neftçilərin geyimini və iş mühitini şərh edin.
- 2 B şəklinə əsasən xarici ölkələrdə SOCAR YDM-nin dizaynının önəmini müəyyən edin.
- 3 Bunun dünyada Azərbaycan Respublikasının tanınmasındakı rolunu qiymətləndirin.
- 4 C şəklində SOCAR işçilərinin hansı layihədə iştirak etdiyini müəyyənləşdirin və bu tədbirin önəmini izah edin.
- 5 SOCAR-ın sosialyönümlü fəaliyyətinə dair məlumatları sinifdə müzakirə edin.

Dəyərləndirmə

1 Uyğunluğu müəyyən edin.

1. Sosial məsuliyyət

a. Şirkət vergilər ödəməklə dövlətin büdcəsinə fayda verir.

2. İqtisadi məsuliyyət

b. Yaşıllaşdırma tədbirlərində iştirak edir.

3. Ekoloji məsuliyyət

c. Şirkət bayram şənliklərinə sponsorluq edir.

2 Skautçu olanı tapın.

3 Debat yaradın. Komandalara ayrılın və mövzu ətrafında müzakirə aparın.

Mövzu

SOSIAL ƏLAQƏLƏR VACİBDİRMİ?

Təsdiqedic komanda	İnkaredici komanda	Ekspert qrupu
<ul style="list-style-type: none"> • sosial əlaqələr məsuliyyət hissini yaradır • sosial əlaqələr cəmiyyətdə normaları, standartları formalaşdırır 	<ul style="list-style-type: none"> • sosial əlaqələr olmadan da insan məsuliyyətli olmalıdır • cəmiyyətin idarə olunması üçün normaların yazılması vacib deyil 	
Verilən və əlavə edəcəyiniz müddəaları əsaslandırın		Hər iki komandadan iki nəfər olmaqla nümayəndə seçin. Təsdiq və inkaredici qrupların irəli sürdüyü müddəaları əsaslandırdıqlarını müzakirə edin.

7.3

LOKALDAN QLOBALA

Dərsə başlarkən

"Tele" və "phone" – "uzaq səs" mənasını verən aparat ilk dəfə uzaqdan deyil, qonşu otaqlar arasında əlaqə yaratmışdır. Aleksandr Qreham Bel-lin 1876-cı ildə yaratdığı telefon aparatı quruluşuna və imkanlarına görə indikilərdən çox fərqli idi. Amma bu, insanlar arasında əlaqələrin yeni üsulu baxımından çox əhəmiyyətli idi.

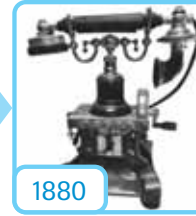
B

C

1876

1880

1960

Zaman keçdikcə cəmiyyətin arzusu daha böyüyürdü. Uzaq məsafədən görüntü ilə əlaqə saxlamaq istəkləri artırdı. 1930-cu ildə Avropada videoaparat qoşulan ilk stolüstü telefonlar yaradıldı. Bu aparatlar bir-biri ilə qoşa kabellə birləşdirilirdi. Uzaq məsafələrdə istifadə oluna bilmirdi. Qitələrarası əlaqələrdən söz belə gedə bilməzdi. Belə aparatların sayı və imkanları da məhdud idi.

Videogörüntülü ilk telefon

1973-cü ildə ilk dəfə mobil telefon cəmiyyətə təqdim edildi. "Motorola" şirkətinin təqdim etdiyi və ağırlığı 2 kiloqram olan bu aparat minlərlə kilometr məsafənin ayırdığı insanlar arasında əlaqə qurmağa imkan verdi. Bu cəmiyyətdə sosial əlaqələrin qurulmasının yeni mərhələsidir.

İlk mobil telefon

Fəaliyyət

- 1 1876-cı ildən əvvəlki dövrdə insanlar bir-biri ilə əlaqə qurmaq üçün nə edirdilər?
- 2 A şəklindəki kabelli telefonlar insanlar arasında əlaqələrin qurulmasına necə təsir etdi?
- 3 Həmin telefonların görünüşü ilə texnologiyanın inkişafı arasında hansı əlaqəni görürsünüz?
- 4 B şəklində təsvir edilən telefonun sosial əlaqələr baxımından hansı üstünlükləri və çatışmazlıqları vardı?
- 5 C şəklindəki ilk mobil telefonun görüntüsünə əsasən sosial əlaqələr baxımından onu müzakirə edin.

Müasir dövrdə mobil telefonların təkmilləşdirilməsi sürətlə baş verir.

Hazırda dünyada 5 milyardan çox mobil telefon, 2 milyardan çox internet istifadəçisi vardır.

Mobil telefonlar qitələr arasında sürətli əlaqələr qurmağa, informasiyanın sürətlə ötürülməsinə imkan verir. Nəticə olaraq dünyada baş verən hadisələrdən həmin an xəbərdar olmaq mümkündür.

Müasir telefonların ticarətdə etdiyi dəyişiklik

Müasir texnologiyalar dünyanın istənilən nöqtəsində olan insanların bir araya gəlməsinə, iclas, toplantı, vebinar keçirməsinə imkan verir. Bu yalnız fərdlərə deyil, şirkətlərə və dövlətlərə də təsir edir. Məsələn, bir şirkət istehsal etdiyi məhsulu dünyanın bütün ölkələrində satışa çıxara və reklam edə bilər. Yaxud hər hansı iş yerində işçi çatışmazlığını bir neçə saatda həll etmək mümkün olur.

Müasir telefonların qitələrarası əlaqələrdəki imkanları

Mobil telefonlar ticarət əlaqələrinin yaradılmasında yeni mərhələnin başlanmasına təkan vermişdir. Hazırda dünyanın istənilən yerində satılan məhsulları birbaşa almaq mümkündür.

- 6 D şəklinə əsasən mobil telefonların sürətlə dəyişməsinin səbəblərini müzakirə edin.
- 7 D şəklindəki məntiqə əsasən gələcəkdə telefonlar necə ola bilər?
- 8 F təsvirində "ağıllı" telefonların istifadə olunmasının insanların gündəlik həyatı üçün təsirini izah edin.
- 9 E şəklinə əsasən mobil telefonların ticarət əlaqələrindəki rolunu şərh edin.
- 10 E şəklindəki təsvirin cəmiyyət üçün faydasını şərh edin.
- 11 50 il sonra cəmiyyətdə əlaqələrin qurulmasını necə təsəvvür edirsiniz?

A

İnsanın heç vaxt unutmadiğı yerlərdən biri təhsil aldığı məktəb, sinif yoldaşları, dostları və müəllimləridir. Məktəb mühiti fərdlərə öz fikir və düşüncələrini sərbəst şəkildə ifadə etmək bacarığını yaradır, digər insanlarla ünsiyyət qurmağı öyrədir.

Bütün yaş dövrlərində insanların cəmiyyətdə müəyyən vəzifələri vardır. Bu, əsasən, məsuliyyətli olmaqdır. Hər bir insanın cəmiyyətdə vətəndaşlıq vəzifələri vardır. Vəzifə qanunla vətəndaşın yerinə yetirməli olduğu öhdəliklərdir. Vətəndaşlar yaşadıkları məkanda *sosial, ekoloji, mədəni* və digər məsələlərdə məsuliyyətlər daşıyırlar.

B

C

D

E

Fəaliyyət

- 1 Yaşadığınız məkənin tarixinə dair hansı məlumatları söyləyə bilərsiniz?
- 2 Yaşadığınız məkənin (kənd, şəhər, qəsəbə) adının mənası nədir?
- 3 Soykökünüzə aid nə deyə bilərsiniz? Ailənizdə böyüklərinizin köməyindən istifadə edin və şəcərə ağacınızı A şəklinə əsasən qurun. Soykökünüzün məkəna görə dəyişməsinə öyrənin.
- 4 B şəklində məktəb kollektivindən başqa hansı kollektivlərdə iştirak edirsiniz?
- 5 C şəklinə əsasən insanların sosial vəzifələrinin nədən ibarət olduğunu sadalayın.
- 6 D şəklinə əsasən ekoloji məsuliyyətin əhəmiyyətini izah edin.
- 7 E şəklinə əsasən mədəni fəaliyyətlərin cəmiyyət üçün rolunu şərh edin.

Fərdlərin təkcə ailəsinin, məktəb və ya iş kollektivinin qarşısında deyil, eləcə də ölkəsinin qarşısında vətəndaş olaraq vəzifələri vardır. Azərbaycanlıların da ölkəmiz qarşısında vəzifələri və borcları vardır:

- Azərbaycan Konstitusiyasının qanunlarına riayət etmək;
- dövlət rəmzlərinə (bayraq, gerb, himn) hörmət etmək;
- vətənə sadıqlığını nümayiş etdirmək və s.

Azərbaycanın suverenliyinin, müstəqilliyinin əleyhinə ifadələr işlətməmək və hərəkət etməmək

Azərbaycan vətəndaşları ana dilində danışmağı bacarmalı, Azərbaycan coğrafiyası, tarixi, ədəbiyyatına dair informasiyalara malik olmalıdır

Yaşadığı xarici ölkələrdə yerli qanunlara, adət və ənənələrə hörmətlə yanaşmaq, orada yaşadığını müddətdə onlara əməl etmək

Hazırda dünyanın 70-ə qədər ölkəsində azərbaycanlılar yaşayır. Onlar yaşadıkları ölkənin vətəndaşı olsalar da, Azərbaycan dilində danışır, milli ənənələri qoruyub saxlayırlar. Həmin ölkələrdə lobbı, yəni öz ölkəsinin mənafeyinə xidmət etmək üçün yaradılan təşkilatlarda fəaliyyət göstərir, vətənimizi təbliğ edir, Azərbaycanı dünyaya tanıdırlar. Bu tədbirlərdə xaricdə təhsil alan çoxsaylı azərbaycanlı tələbələr də aktiv iştirak edirlər.

8 F təsvirinə görə Azərbaycan vətəndaşı olmağın məsuliyyətini şərh edin.

9 G şəklində xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla yerli vətəndaşların arasında hansı əlaqələr qurula bilər?

10 Xaricdə yaşayan qohumlarınız, tanışlarınız varmı? Onların sosial həyat təzi ilə bu mövzuda söhbət edin. Onlara aşağıdakı suallarla müraciət edin:

- Yaşadıkları ölkədə Azərbaycanı necə təmsil edirlər?
- Onlar bu prosesdə necə iştirak edirlər?

A

Müstəqil türk dövlətləri

Türk birliyi Asiya və Avropada geniş məkanı əhatə edir. Sahəsi 12 milyon kv. km-dən böyük olan bu ərazidə yaşayan türklərin sayı 200 milyondan çoxdur. Onlar müxtəlif adlarla tanınırlar: Türkiyə türkləri, Azərbaycan türkləri, qazaxlar, özbəklər, türkmənlər, qırğızlar, tatarlar, başqırdlar, uyğurlar, qaqauzlar, altaylar, Krım tatarları, Ahıska türkləri və digərləri.

B

Türklərin yayıldığı ərazilər

Müstəqil türk dövlətləri	Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan
Müxtəriyyəyə sahib olan türk qurumları	Tatarıstan, Başqırdıstan, Çuvaş, Saxa, Xakasiya, Tuva, Altay, Kabarda-Balkar, Qaraçay-Çərkəz. Sintsizyan-Uyğur, Qaqauz Eli
Yerli türk xalqları	Ahıska türkləri, Krım tatarları, karaimlər, türkmənlər, İran türkləri (azərbaycanlılar), əfşarlar, qaşqaylar və digərləri.

Fəaliyyət

- 1 A təsvirinə və cədvələ əsasən suallara cavab verin:
 - a) Müstəqil türk dövlətləri hansılardır?
 - b) Türk dövlətlərini yerləşməsinə görə hansı qruplara ayırmaq olar?
 - c) Xəritədə ərazisinə görə ən böyük türk dövləti hansıdır?
 - d) Hansı türk dövləti üç tərəfdən dənizlərlə sərhədlənir?
 - e) Hansı türk dövlətlərinin bir-biri ilə sərhədləri var?
 - f) Xəzər dənizinə çıxışı olan türk dövlətləri hansılardır?
- 2 B şəklinə və cədvələ əsasən yerli türklərin hansı ölkələrdə yaşadıklarını müəyyən edin.

C

TDT-nin bayrağı

Türklər özlərinə məxsus tarixi adət-ənənələrinə sadıqdırlar. Onlar birgə el şənlikləri, milli bayramlar keçirirlər. Bayramlardan biri Milli Yaylaq Festivalıdır. Festival hər il müxtəlif ölkədə keçirilir. Elat və yaylaq ənənələrini yaşatmaq üçün türklərin yüzlərlə nümayəndəsi hər il yazın sonunda bir araya gəlir. Onlar dostluq yarışları keçirir, özlərinə məxsus yeməkləri nümayiş etdirirlər.

E

Çövkən oyunu

D

Milli Yaylaq Festivalı

Milli idman oyunlarını bərpa etmək və onları dünyaya tanımaq festivalın məqsədlərindən biridir. Minillik tarixi olan atüstü çövkən oyunu onlardan biridir. Qarabağ atları ilə aparılan belə yarışları izləmək üçün dünyanın müxtəlif ölkələrindən xeyli sayda qonaqlar dəvət olunur və turistlər gəlir.

- 3 A və C təsvirlərinə əsasən suallara cavab verin.
 - a) Bayrağın rəngi hansı türk dövlətinin bayraq rəngindən götürülmüşdür?
 - b) Bayraqda Günəş rəmzi hansı ölkəni ifadə edir?
 - c) Azərbaycan, Türkmənistan və Türkiyənin TDT bayrağındakı izi hansıdır?
- 4 D şəklində təsvir edilən Milli Yaylaq Festivalının özünəməxsusluğunu şərh edin.
- 5 E şəklinə nəzərən çövkən oyununun mahiyyətini araşdırın.
- 6 Türk birliyinin dünyada daha güclü olmasının nə kimi əhəmiyyəti ola bilər?

A

Qlobal vətəndaşlıq düşüncəsi

Qlobal vətəndaşlıq düşüncəsinin formalaşmasında təhsilin mühüm rolu vardır. Məsələn, dünya ölkələrində eyni məzmunlu təhsil olarsa, bütün insanlar qəbul edər ki:

- qadın və kişilərin eyni hüquqları vardır;
- insanları irqlərə ayırmaq yanlışdır;
- təbii sərvətləri gələcək nəsillərə saxlamaqla istifadə etmək lazımdır;
- qlobal ekoloji problemləri həll etmək üçün lokal ərazidən başlamaq daha düzgündür.

Yer kürəsində insanlar tarix boyu sülh, dostluq, yüksək həyat şəraiti arzu etmişlər. Öz ailəsini, xalqını, dövlətini hədsiz sevən fərdlər ilk növbədə dünyada olan problemlərin həllinin vacib olduğunu düşünürlər. Ayrı-ayrı fərdlərin eyni məqsəd və birgə yaşamaq istəyi "dünya vətəndaşlığı" və ya "qlobal vətəndaşlıq" mövqeyidir. Vətəndaşlıq və qlobal vətəndaşlıq bir-birini istisna etmir, əksinə, gücləndirir.

Qlobal vətəndaşlıq planetimiz üçün vacib mərhələdir. Qlobal vətəndaş heç bir dövlətə, millətə mənsub deyil. Onun xüsusi pasportu və rəsmi titulu da olmur. Qlobal vətəndaşın digər ölkələrə gedib insanlar qarşısında çıxış etmək məcburiyyəti də yoxdur. Onlar sadəcə dünyada mövcud olan problemləri düşünən və onun uğrunda mübarizə aparan şəxslərdir. Əslində, bu şəxslər mənsub olduğu regionuna, dövlətinə və öz ailəsinə xidmət etmiş olurlar.

"Qlobal vətəndaş"ları düşündürən problemləri 4 qrupda birləşdirmək olar: **sosial, mədəni, iqtisadi** və **ekoloji**.

B

Qlobal vətəndaşı düşündürən problemlər

Fəaliyyət

- 1 A şəklinin dünya vətəndaşlığı üçün nə bildirdiyini şərh edin.
- 2 Mətn və şəkillərə əsasən qlobal vətəndaşın hansı keyfiyyətləri olmalıdır?
- 3 B şəklinə əsasən qlobal vətəndaşın qarşısında duran vəzifələrin nə olduğunu sadalayın.
- 4 Özünüzü "Qlobal vətəndaş" hesab edirsinizmi?

Son illərdə “rəqəmsal vətəndaşlığın” rolu artmaqdadır. Rəqəmsal vətəndaşlıq nədir? Rəqəmsal vətəndaşlıq virtual məkanda təhlükəsiz və məsuliyyətli şəkildə məşğul olmaqdır.

C

Rəqəmsal vətəndaşlığın imkanları

Rəqəmsal vətəndaşlıq bütün sahələrdə – mədəniyyətdə, təbiətin mühafizəsində, ticarətdə, rabitədə, iqtisadiyyatda, maliyyə-bank işlərində tətbiq olunur.

E

Rəqəmsal vətəndaşlığın sosial əlaqələri

Rəqəmsal vətəndaşlıq 21-ci əsrin tələbidir. O bütün insanlar üçün vacibdir. Bu, dünya vətəndaşlığı üçün bir mərhələdir.

Rəqəmsal vətəndaşlıq ümumi əlaqələri, ortaq fəaliyyətləri, onlayn təhlükəsizliyi təmin edir, qarşılıqlı hörmət, mədəni mühit yaradır.

D

Rəqəmsal vətəndaşlıq və ticarət

Rəqəmsal vətəndaşlıq həm də təhlükə mənbəyidir. Qeyri-qanuni yükləmələr, ticarətdə aldatmalar, qanunsuz oyunlar, viruslar yaratmaq, plagiatlıq, hakerlik və digər təhlükələr ola bilər. Onlardan qorunmağın yolu rəqəmsal savadlılığa sahib olmaqdır.

F

Rəqəmsal vətəndaşlıqda təhlükə signalı

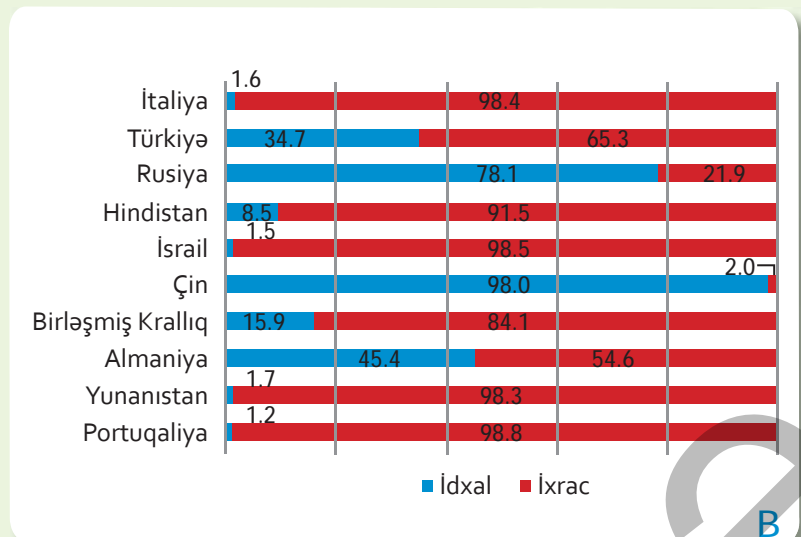
- 5 C təsvirinə əsasən rəqəmsal vətəndaşlığın hansı sahələri əhatə etdiyini müəyyənləşdirin.
- 6 D təsvirində rəqəmsal vətəndaşlığın hansı elementi verilmişdir?
- 7 E təsvirinə əsasən rəqəmsal vətəndaşlığın sosial əlaqə vasitələrini sadalayın.
- 8 Mətnə və F təsvirinə əsasən sosial baxımdan rəqəmsal təhlükələri qruplaşdırın və onlardan qorunmağın yollarına dair fikirlərinizi söyləyin.

Azərbaycan Respublikasının da əksər ölkələr ilə əlaqələri vardır. Əlaqələr siyasi, iqtisadi və mədəni ola bilər. Hazırda Azərbaycan dünyanın 177 dövləti ilə diplomatik əlaqələrə malikdir. Diplomatik əlaqələr siyasi münasibətləri ifadə edir və ölkələrdə səfirliklərin, konsulluqların, nümayəndəliklərin olduğunu bildirir.

İqtisadi əlaqələr ixrac və idxal olunan mal və məhsullar ilə ifadə olunur. B şəklində 2023-cü ildə Azərbaycan Respublikasının ən çox iqtisadi əlaqələri olan ölkələr verilmişdir.

Azərbaycan Şərqlə Qərbin qovuşduğunda yerləşdiyinə görə milli mədəniyyətimiz hər iki tərəfin mədəniyyətini özündə birləşdirmişdir. Ona görə də Azərbaycan mədəniyyəti dünyanın əksər ölkələri tərəfindən qəbul edilir. Bu işə mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsi üçün vacib şərtidir.

Fəaliyyət

1 A şəklindəki xəritə-sxemə və şərti işarələrə əsasən ölkələri aşağıdakı cədvəl üzrə qruplaşdırın.

1	2

2 B şəklinə əsasən ölkələri aşağıdakı cədvəl üzrə qruplaşdırın.

İxrac olunan məhsulların üstün olduğu ölkələr	İdxal olunan məhsulların üstün olduğu ölkələr

Dəyərləndirmə

SOSIAL HƏYATIN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ AİD ÇÖL TƏDQIQATI

Tədqiqatın sualı

Dünyanı qorumaq üçün nə etməliyik?

Tədqiqatın planı

Məktəbdə şagirdlər və müəllimlər arasında keçirmək üçün anket-sorğu tərtib etmək

Məlumat toplanması

Anket-sorğu suallarını qrupla birgə tərtib edin.

- 1.
- 2.
- 3.

Məlumatın təhlili

Anket-sorğu əsasında aldığınız cavabları ümumiləşdirin.

Tədqiqat nəticələrinin təqdimatı

Ümumiləşdirdiyiniz nəticələr əsasında slayd

LAYİHƏ

* Layihəni həyata keçirmək üçün qruplara ayrılın. Qrupunuza ad qoyun. Qrup üzvlərinə iş tapşırığı hazırlayın. Qrupunuz üçün üzvlərdən birini lider seçin.

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ TAPŞIRIQLAR

1. Sosial həyatın iştirakçılarını sadalayın.

2. Buraxılmış sözləri yazın.

Vətəndaşlıq vəzifələri

3. Şəkillərin nəyə xidmət etdiyini müəyyənləşdirin və aralarındakı fərqi müqayisə edin.

4. Verilən ifadələri şirkətə (I) və ya QHT-yə (II) aid olduğuna görə qruplaşdırın.

1. Məqsəd gəlir əldə etmək deyil. 2. Məhsul istehsalı və ya xidmət sahələri istiqamətində fəaliyyət göstərir. 3. Sosialyönümlü işlər görür, insanlara kömək edir. 4. Könüllü birləşmiş qrupdur. 5. Dövlətə vergi ödəyir. 6. Ətraf mühiti qorumaq üçün məsuliyyət daşıyır.

I. _____

II. _____

5. "Onlar sadəcə dünyada mövcud olan problemləri düşünən və onun uğrunda mübarizə aparan şəxslərdir. Əslində, bu şəxslər mənsub olduğu regionuna, dövlətinə və öz ailəsinə xidmət etmiş olurlar".

Sadalanmış ifadələr kimə məxsusdur?

a)

6. Verilən sözləri məntiqi ardıcılıqla sıralayın.

1. Millət 2. Fərd 3. Dövlət 4. Ailə 5. İş yoldaşı 6. Sınıf yoldaşı 7. Dünya vətəndaşı 8. Qonşu

7. Verilən təsvirlərin nəyi ifadə etdiyini və sosial həyatdakı rolunu müəyyənləşdirin.

1. _____

2. _____

3. _____

4. _____

SÖZLÜK

Ailə

Cəmiyyətin kiçik, lakin əsas sosial qrupudur. Ailə üzvləri bir-biri ilə qan, nikah, birgə yaşama əlaqələrinə malikdir. Üzvlərin sayına görə böyük və kiçik ailələr vardır.

Atmosfer

Yer kürəsini hər tərəfdən əhatə edən hava təbəqəsidir. Atmosfer özü də hündürlüyə doğru müxtəlif qatlardan ibarətdir.

Biosfer

Yer kürəsində bitki və canlıların yaşadığı təbəqədir.

Buzlaqlar

Suyun donmuş halında yayıldığı ərazilərdir. Buzlaqlar okeanların üzərində və ya quruda yarana bilər. Buzlaqların yaranması üçün havanın temperaturu sıfır dərəcədən aşağı olmalıdır. Buzlaqlar dağlarda yarandıqda onları dağ buzlağı, yer səthində yarandıqda isə örtük buzlağı adlandırırlar.

Cəmiyyət

Ayrı-ayrı fərdlərin birgə fəaliyyətinin cəmidir.

Çay

Quru səthində, meylli relyef şəraitində, dərə boyunca su axınıdır. Çaylar öz dərəsini formalaşdırır.

Dövlət

Müəyyən edilmiş sərhədlər daxilində formalaşan cəmiyyətin qanunlarla idarə edilməsinə əsaslanan siyasi qurumdur. Hər bir dövlətin özünəməxsus bayrağı, himni, gerbi, pul vahidi və s. olur.

Dövrən

Təbii komponentlərin bir-biri arasında yaratdığı ardıcıl təkrarlanma prosesidir. Bu zaman komponentlər bir formadan digərinə keçir. Təbiətdə süxurların, suyun, havanın, bioloji komponentlərin dövrənı baş verir.

Dünya okeanı

Yer kürəsini əhatə edən, bir-biri ilə əlaqəli iri su sahəsidir. Dünya okeanının tərkibinə 5 okean daxildir.

Dünyanın sosial mənzərəsi

İnsanların yaşadığı mühit və onların qarşılıqlı əlaqədə olduğu fərdlərarası həyat və qurumların fəaliyyətidir.

Fotosintez

Bitkilərin Günəş işığını udaraq yaşıl kütləyə çevirməsi və oksigen istehsal etməsidir. Bu isə təbiətdə canlı aləmin mövcudluğu üçün əsas amildir.

Göl

Yer səthindəki təbii çökək ərazilərdə toplanan su sahəsidir. Göllər hər tərəfdən quru ilə sərhədlənir. Onların yaranması müxtəlifdir.

Hidrosfer

Yerin su təbəqəsidir. Dünya okeanından və quru sularından təşkil olunmuşdur.

Xidmət sahələri

Əhaliyə və məhsul istehsalına göstərilən xidmət növlərini əhatə edir. Bu sahələr olmadan digər sahələrin inkişafı mümkün deyil.

Nəqliyyat daşımaları, inzibati binalar, habelə birbaşa insanların istirahəti və sosial həyatı üçün tələb olunan sahələrdir.

Kənd təsərrüfatı

Əkinçilik və heyvandarlıq sahələri ilə məşğul olan müəssisələri birləşdirən qrupdur.

Külək

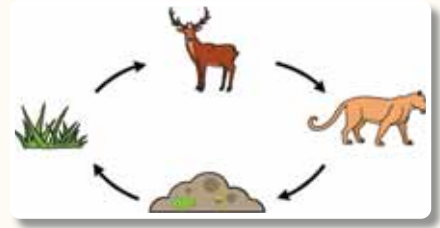
Atmosferin aşağı qatında havanın üfüqi istiqamətdə hərəkətidir. Küləklər sürətinə, tərkibində su buxarının miqdarına, ərazi əhatə etməsinə görə müxtəlif olur.

QHT

Qeyri-hökumət təşkilatlarıdır. Eyni məqsəd uğrunda dünyada insanların həmrəyliyi, hökumətdən asılı olmayaraq fəaliyyətini ifadə edən birliklərdir. Belə birliklərə fəaliyyət üçün dövlət büdcəsindən vəsait ayrılır. Onlar, əsasən, könüllülərin hesabına maliyyələşir. QHT-lər insan hüquqlarının qorunmasına həmrəylik göstərir, ətraf mühitin pozulmasına səbəb olan obyektlərə qarşı mübarizə aparır, mədəni, sosial yönümlü tədbirlərdə iştirak edir.

Qida zənciri

Biosferin təbii komponentləri arasında davamlı baş verən prosesdir. Bitki

kütləsi otyeyən canlılar üçün qida mənbəyidir, ətyeyən heyvanlar otyeyən canlılarla qidalanır, onlar tələf olduqdan sonra mikroorqanizmlər tərəfindən parçalanaraq süxura qarışır və torpaq əmələ gəlir, torpaq isə bitki aləminin yaranması üçün münbit şərait yaradır.

Qlobal vətəndaşlıq

Dünyada mövcud olan ekoloji, iqtisadi, sosial, mədəni və s. problemləri düşünən və onun həlli uğrunda mübarizə aparan şəxslərdir.

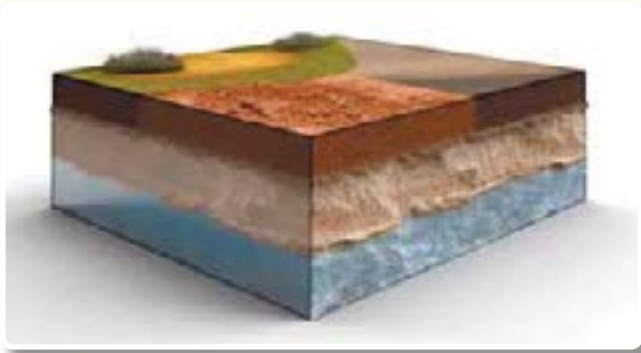

Qoruq

Hər hansı bir ərazidə olan təbiət komplekslərini qorumaq və baş verən təbii prosesləri müşahidə etməklə oranı öyrənmək üçün xüsusi qorunan yerlərdir. Qoruqlarda ərazidəki təbii komponentlərin hamısı və ya biri (məsələn, ceyran, xallı maral və s.) qoruna bilər.

Litosfer

Yerin bərk təbəqəsidir. Dağlar, düzənliklər bu təbəqədədir.

Millət

Ortaq xüsusiyyətləri (dil, əxlaq, adət-ənənə, tarixi keçmiş, ərazi və s.) olan sosial birlikdir.

Relyef

Yer səthinin nahamarlığına deyilir. Fiziki xəritələrdə yaşıl, sarı, qəhvəyi rəngin müxtəlif çalarları ilə işarələnir.

Sənaye

Hər hansı məhsul istehsal edən və ya xidmət göstərən müəssisələrin birliyini göstərən qrupdur.

Sınıf kollektivi

Müxtəlif elm sahələri üzrə bilik və bacarıqlar əldə edilməsi məqsədilə yaradılan eyniyaşlı fərdlərin qrupları üzrə birliklərdir.

Su buxarı

Suyun qaz halında olmasıdır. Su buxarı havada rütubətin olduğunu göstərir.

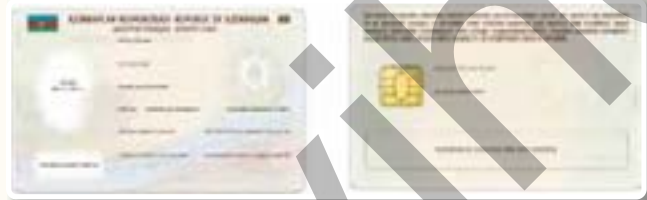
Süxur

Yerin üst qatında mineralların təbii birləşməsindən yaranan bərk maddədir. Onlar bitişik qaya şəklində və ya xırda parçalardan ibarət ola bilər.

Şəxsiyyət vəsiqəsi

Vətəndaşın hansı dövlətə mənsub olduğunu bildirən rəsmi sənəddir. Şəxsiyyət vəsiqəsində soyad, ad, ata adı, təvəllüd, doğulduğu yer, qan qrupu yazılır. Bu məlumatların elektron ifadəsi pin-kod adlanır.

Şirkət

Eyni məqsəd üçün çalışan fərdlərin sahibkarlıq fəaliyyətidir. Şirkətlər məhsul istehsalı, tikinti işləri, xidmət, turizm və digər istiqamətlərdə ixtisaslaşa bilər.

TDT

Türk Dövlətləri Təşkilatı əsası 2009-cu ildə qoyulmuş qurumdur. Türk dövlətləri birliyini ifadə edir. Tərkibinə 6 müstəqil türk dövləti daxildir.

Təbiət

Litosfer, atmosfer, hidrosfer, biosferə aid komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsinin mövcud olduğu təbii mühitdir.

Təbii sistem

Ətraf mühitdəki hava şəraiti, su, torpaq, bitki, heyvanlar aləminin qarşılıqlı əlaqəsidir.

Torpaq

Litosferin üst yumşaq qatıdır. Torpaq ana süxur və humusdan təşkil olunub.

Tuğay meşələri

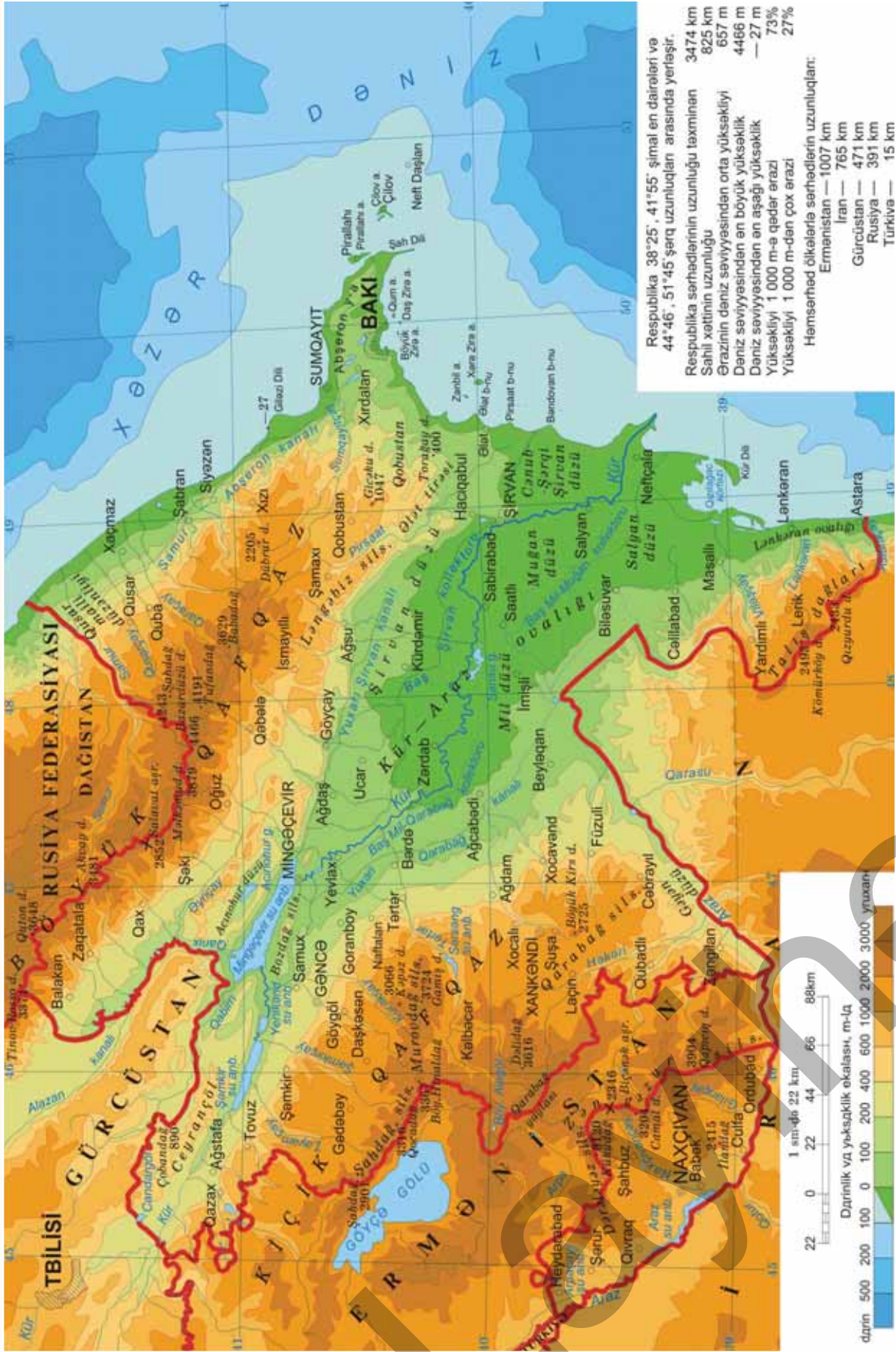
Kür çayı boyunca nəmli torpaqlarda yaranan ağac və kollardan ibarət cəngəlliklərdir.

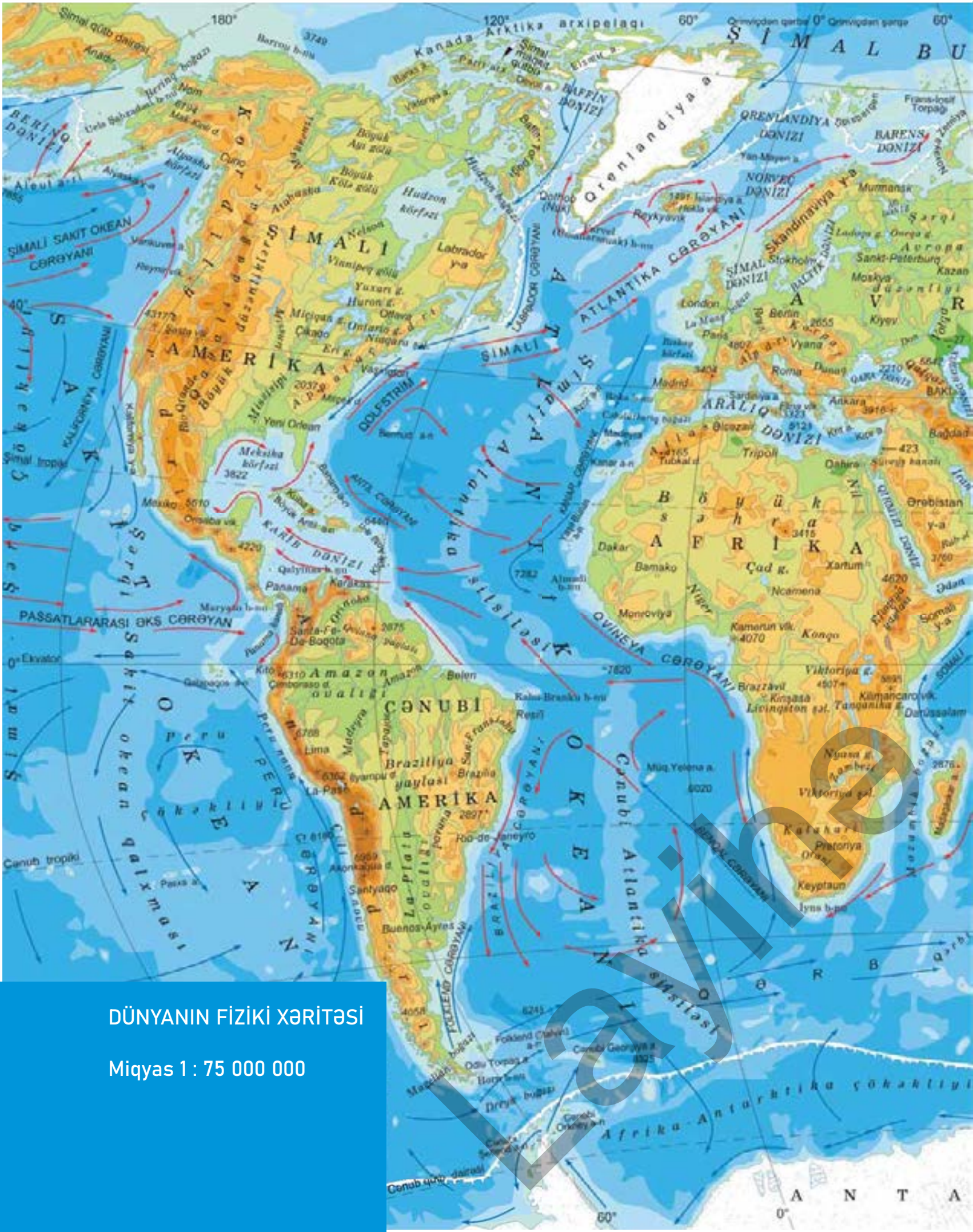

Ləvhə

Miqyas 1 : 2 200 000

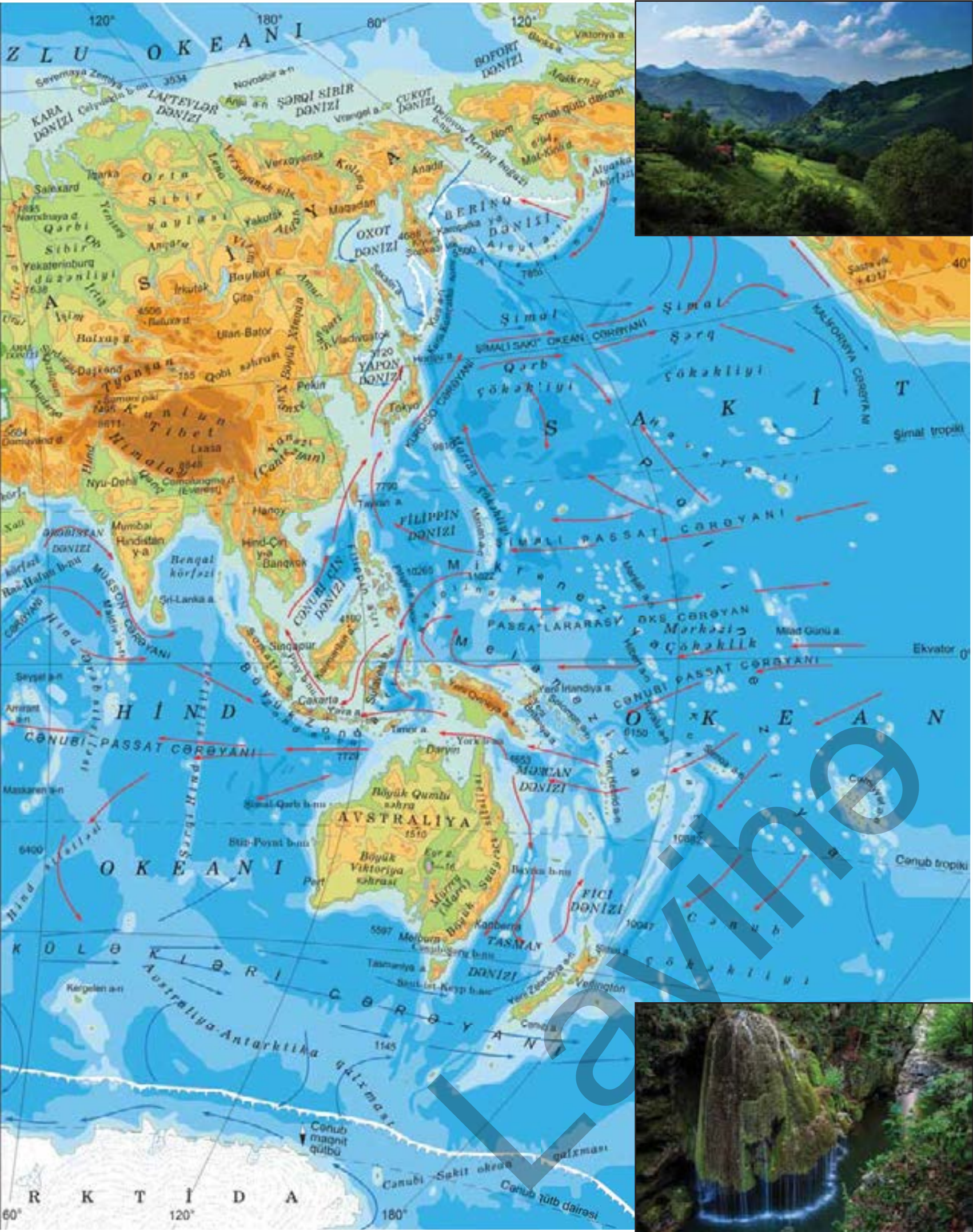
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI. FİZİKİ XƏRİTƏ

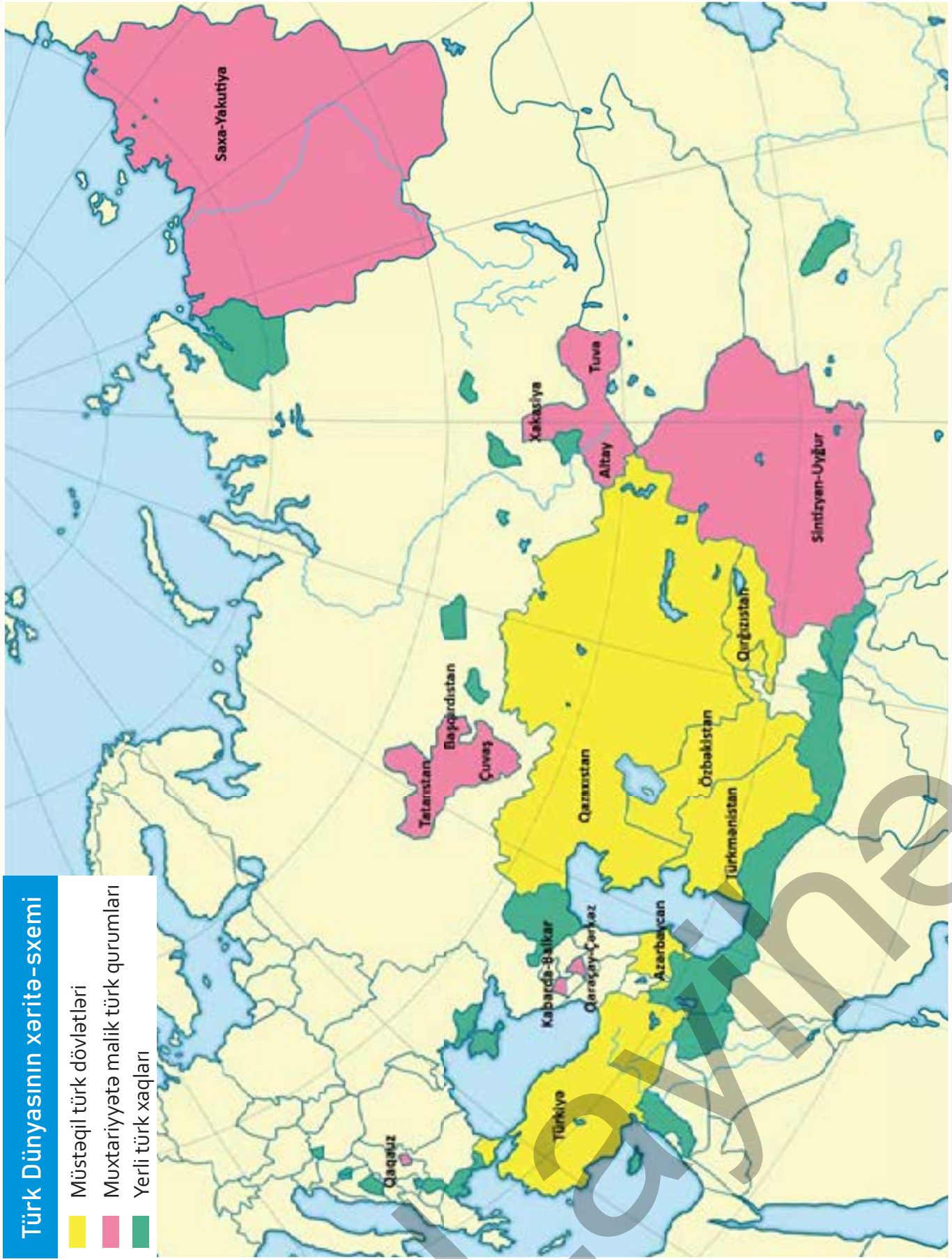
DÜNYANIN FİZİKİ XƏRİTƏSİ

Miqyas 1 : 75 000 000

Türk Dünyasının xəritə-sxemi

- Müstəqil türk dövlətləri
- Muxtariyyətə malik türk qurumları
- Yerli türk xaqaları

BURAXILIŞ MƏLUMATI

Ümumi təhsil müəssisələrinin 6-cı sinifləri üçün
coğrafiya fənni üzrə dərslik (2-ci hissə)

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər Famil Ələkbərov
Nərminə Seyfullayeva
Yelena Şabanova

Redaktor

Servet Karabağ – Qazi Universitetinin professoru, coğrafiya elmlər doktoru

Dil redaktoru Əsgər Quliyev
Texniki redaktor Zeynal İsayev
Dizayner Eldəniz Xocayev
Üz qabığı Taleh Məlikov
Rəssam Elmir Məmmədov
Korrektor Aqşin Məsimov

Məsləhətçilər

Şərafət Hüseynli – 2 nömrəli texniki-humanitar elmlər liseyinin coğrafiya müəllimi, əməkdar müəllim
Ülviyə Qasımova – DİM, coğrafiya üzrə aparıcı məsləhətçi

Rəyçilər

Mirnuh İsmayılov – coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Şəfiqə Hübətova – coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru

© Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı bir hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

ISBN 978-9952-550-10-8

Hesab-nəşriyyat həcmi: 9,8. Fiziki çap vərəqi: 9,5. Səhifə sayı: 76.
Kəsimdən sonra: 220 × 275. Kağız formatı: 57 × 90 ¹/₈. Şrift və ölçüsü: Corbel, 12pt.
Ofset çapı. Sifariş____. Tiraj: 1 650. Pulsuz. Bakı – 2024

Əlyazmanın yığıma verildiyi və çapa imzalandığı tarix: 01.09.2024

Çap məhsulunu nəşr edən:
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu (Bakı ş., A.Cəlilov küç., 96).

Çap məhsulunu istehsal edən:
"CN Poliqraf" MMC (Bakı ş., Şərifzadə küç., 29/31).

Pulsuz

Əziz məktəbli !

Bu dərslik sizə Azərbaycan dövləti tərəfindən bir dərs ilində istifadə üçün verilir. O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri qazanmaq üçün sizə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, siz də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq, onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli saxlayacaqsınız ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli yoldaşınız ondan sizin kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sizə təhsildə uğurlar arzulayırıq!

Əziz Məktəbli